

Εἰκ. 1. Γενικὴ ἀποψὶς τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν ὡς ἔχει σήμερον.

Η ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ ΤΩΝ ΜΥΚΗΝΩΝ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΙΣ

Ἀπὸ τῶν ἀρχαίων ἤδη χρόνων ὁ λόφος τῶν Μυκηνῶν μὲ τὰ Κυκλώπεια τείχη του ἐγένετο ἀντικείμενον ἐρεῦνης καὶ θαυμασμοῦ (εἰκ. 1). Παρ' ὅλα ὅμως τὰ πλούσια εὐρήματα, τὰ ὁποῖα διεφύλαξε καὶ ἀπέδωσε, παρ' ὅλην τὴν προσοχὴν καὶ μελέτην τῶν ὁποίων ἠξιώθη, μόλις ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας ἐπιστήμονες κατώρθωσαν νὰ σκιαγραφήσουν τὴν πραγματικὴν τοῦ λόφου ἱστορίαν. Μεταξὺ αὐτῶν, ἐκτὸς βεβαίως τοῦ HEINRICH SCHLIEMANN, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλονται τὰ πλουσιώτερα εὐρήματα καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἐρεύνης, ἐξέχουσιν θέσιν κατέχουν οἱ ἀείμνηστοι διδάσκαλοι ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΣΟΥΝΤΑΣ καὶ ALAN J. B. WACE. Διὰ συγγραφῶν καὶ ἀνασκαφῶν οἱ θεμελιωταὶ αὐτοὶ τῆς ἐλλαδικῆς προϊστορικῆς ἐπιστήμης ἔθεσαν ἐπὶ στερεῆς βάσεως, ἱστορικῆς σχεδόν, τὰς περὶ Μυκηνῶν γνώσεις μας, οὕτως ὥστε δυνάμεθα μετὰ πιθανότητος νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ σύγχρονοι ἐπιστήμονες γνωρίζουν καλύτερον τὴν παναρχαίαν ἱστορίαν τῶν πολυχρύσων Μυκηνῶν ἀπὸ τὸν Ἀγαμέμνονα, τὸν ἄρχοντα τῆς περικλύτου πόλεως, ἀκόμη δὲ καὶ ἀπὸ τοὺς δημιουργοὺς τῆς Ἑλληνικῆς μυθολογίας.

Κατὰ τὴν μυθολογίαν, ὡς γνωστὸν, Περσεὺς ὁ υἱὸς τῆς Δανάης καὶ τοῦ Διός, ἔκτισε τὰς Μυκήνας ὅτε, κατόπιν τοῦ ἀκουσίου φόνου τοῦ πάππου του Ἀκρисиού, ἀντήλλαξε τὴν ἀρχὴν του τοῦ Ἄργους πρὸς τὴν τοῦ ἐξαδέλφου του Μεγαπένθους υἱοῦ τοῦ Προίτου, τοῦ βασιλέως τῆς Τίρυνθος, τῆς Μηδείας καὶ τοῦ Ἡραίου. Ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν του οἱ μυθικοὶ Κύκλωπες ἵδρυσαν τὰ ἐξ αὐτῶν ἀποκληθέντα τείχη τῶν Μυκηνῶν, τὰ καὶ σήμερον ἀκόμη προκαλοῦντα τὸν θαυμασμὸν τοῦ ἐπισκέπτου. Αἱ γενεαλογικαὶ τῶν ἀρχαίων παραδόσεις θέτουν τὸν Περσεά περὶ τὸ 1400-1350 π.Χ. Κατὰ τὴν παράδοσιν λοιπὸν ἡ ζωὴ τῶν Μυκηνῶν ἀρχίζει κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς δεκάτης τετάρτης π.Χ. χιλιετηρίδος. Αἱ ἀνασκαφαὶ ὅμως, ἀπὸ τοῦ SCHLIEMANN καὶ τοῦ ΣΤΑΜΑΤΑΚΗ μέχρι καὶ τῶν ἡμερῶν μας, ἀπέδειξαν ὅτι ὁ λόφος τῶν Μυκηνῶν κατοικεῖτο ἑκατονταετηρίδας ὅλας πρὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ μυθικοῦ κτίστου Περσέως. Τὰ εὐρήματα τοῦ ΣΤΑΜΑΤΑΚΗ εἰς τὸν

κύκλον Α¹, τὰ ἀναγνωρισθέντα καὶ δημοσιευθέντα ὑπὸ τοῦ WACE², τὰ τοῦ σοφοῦ τούτου Βρεττανουῦ ἐρευνητοῦ τῶν Μυκηνῶν καὶ τὰ ἰδικά μας, ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ λόφος κατῳκεῖτο ἤδη κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ, τὴν λεγομένην πρωτοελλαδικήν. Πρὸς τούτοις αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ ΤΣΟΥΝΤΑ καὶ τοῦ WACE ἀπέδειξαν ὅτι ὁ λόφος τῶν Μυκηνῶν κατῳκεῖτο ἄνευ διακοπῆς ἀπὸ τῆς πρωτοελλαδικῆς³ μέχρι τοῦ τέλους τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς καὶ τῆς καταστροφῆς τῆς πόλεως πιθανῶς ὑπὸ τῆς καθόδου τῶν Ἡρακλειδῶν καὶ μᾶς ἐχάρισαν τὸ γενικὸν περίγραμμα τῆς ζωῆς τῆς μυθικῆς πόλεως ἐπὶ δεκαπέντε τοῦλάχιστον ἑκατονταετηρίδας. Αἱ ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ αἱ ὑπὸ τοῦ WACE γενόμεναι ἀνασκαφαὶ τῶν τελευταίων ἐτῶν (1951-1959) προσέθεσαν σημαντικὰς λεπτομερεῖας εἰς τὸ περίγραμμα αὐτὸ καὶ νομίζω ὅτι αἱ πρῶται ἔθεσαν ἐπὶ θετικωτέρας βάσεως τὰς περὶ Μυκηνῶν γνώσεις μας. Σκοπὸς τῆς παρούσης μελέτης εἶναι ἡ ἔκθεσις τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1958 καὶ τοῦ 1959 τῶν γενομένων ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου⁴. Πρὸς πλήρη κατανόησιν τῆς ἀνάγκης, τοῦ σκοποῦ καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀνασκαφῶν τούτων νομίζω ὅτι εἶναι ἀπαραίτητος μία γενικὴ ἀνασκόπησις τῶν μέχρι τοῦ 1958 ἐξ ἀνασκαφῶν πορισμάτων, τὰ ὅποια συνήθως ἀποτελοῦν τὴν βάσιν τῶν διὰ τὴν Μυκηναϊκὴν περίοδον καὶ πολιτισμὸν υποθέσεων καὶ θεωριῶν τῶν ἐπιστημόνων τῆς παρελθούσης καὶ τῆς παρούσης γενεᾶς. Τὴν ἀνασκόπησιν ταύτην ἐπιχειρῶ εἰς τὸ πρῶτον τοῦτο μέρος τῆς μελέτης μου.

Πρωτοελλαδικὴ ἐποχὴ (ΠΕ, περίπου 2500-1900 π.Χ.)

Δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι ὁ λόφος τῶν Μυκηνῶν, ἰδίᾳ ἡ δυτικὴ του κλιτὺς καὶ ἡ κορυφή του, κατῳκεῖτο κατὰ τὴν μεμακρυσμένην πρώτην περίοδον τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ. Δυστυχῶς λείψανα οἰκημάτων δὲν διεσώθησαν, ἀλλὰ τὰ ἀνευρεθέντα ὄστρακα ἀποδεικνύουν περιτράνως τὴν ὑπαρξίν πρωτοελλαδικοῦ συνοικισμοῦ εἰς Μυκήνας. Ὁστρακα γραπτὰ καὶ μονόχρωμα, ἀκόμη καὶ πλήρη ἀγγεῖα (σκύφους) ἀνεκάλυψεν ὁ ΣΤΑΜΑΤΑΚΗΣ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ κύκλου Α. Ἀλλὰ ὄστρακα ἀνεῦρον εἰς τὴν ἰδίαν περιοχὴν ὁ WACE καὶ ὁ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ. Ὁ πρῶτος ἀναφέρει πρωτοελλαδικὰ ὄστρακα καὶ ἀπὸ τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου, ἀπὸ τὴν περιοχὴν τοῦ ἀνακτόρου. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1958 εὐρέθησαν πρωτοελλαδικὰ ὄστρακα εἰς τὴν δυτικὴν κλιτὺν τοῦ λόφου, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἐπικλινούσας ἀνόδου (Ramp) καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Κυκλωπέου ἀναλημματικοῦ τοίχου ὑπ' ἀριθμὸν 29, εἰς τὸ σχέδιον τοῦ WACE, τὸ ἀναδημοσιευόμενον εἰς τὴν εἰκόνα 3, πέραν τοῦ νοτίου ἄκρου τῆς ἀνόδου⁵. Παρὰ τὴν ρίζαν τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου 29 εὐρέθη καὶ ὁ σκύφος τῆς εἰκόνας 2⁶.

1 Τὸν ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν κύκλον καλῶ εἰς τὴν παρούσαν μελέτην κύκλον Α, ἐν ᾧ τὸν ἐκτὸς τῆς ἀκροπόλεως κύκλον Β. Ὁρα καὶ ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΝ, Περὶ τοὺς νέους βασιλικούς τάφους τῶν Μυκηνῶν, Γέρας Κεραμοπούλλου, σ. 57 ὑποσ. 2. Οἱ τάφοι τοῦ Κύκλου Α σημεῖονται διὰ λατινικῶν ἀριθμῶν, ἐν ᾧ οἱ τοῦ Κύκλου Β διὰ τῶν γραμμάτων τοῦ ἀλφαβήτου.

2 BSA 25. 1921-1923, σ. 114 ἐξ. Τὰ ὄστρακα αὐτὰ ἀπόκεινται εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Ναυπλίου.

3 Εἶναι πιθανόν ὅτι αἱ Μυκῆναι κατῳκοῦντο καὶ κατὰ τὴν νεολιθικὴν ἐποχὴν, ἐκ τῆς νεωτέρας φάσεως τῆς

ὁποίας φαίνεται ὅτι προέρχονται ὀλίγα ὄστρακα εὐρεθέντα ὑπὸ τοῦ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ. Α. J. B. WACE, BSA 52, 1957, σ. 195-196.

4 Διὰ τὴν εἰς ἐμὲ ἀνάθεσιν τῶν ἀνασκαφῶν τούτων ὀφείλω εὐγνωμοσύνην εἰς τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ εἰς τὸν Γενικὸν αὐτῆς Γραμματέα συνάδελφον κ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον.

5 Θερμαὶ εὐχαριστίαι ὀφείλονται εἰς τὴν Κ^{αν} Α. J. B. Wace καὶ τοὺς συνεργάτας αὐτῆς διὰ τὴν ἀναδημοσίευσιν τοῦ σχεδίου τούτου ὡς καὶ τοῦ τῆς εἰκόνας 4.

6 Ὁ σκύφος εἶναι εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Ναυπλίου. Εἰ-

Αἱ πρωτοελλαδικαὶ ἐπιχώσεις, αἱ μέχρι τοῦδε ἀποκαλυφθεῖσαι, ἔχουν ἐλάχιστον πάχος καὶ πολὺ μικρὰς διαστάσεις. Κατ' ἀκολουθίαν δὲν παρέχουν στρωματογραφικὰ δεδομένα διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς κεραμικῆς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ὁ WACE ἐδέχθη ὅτι τὰ ἀρχαιότερα τῶν ὀστράκων δύνανται νὰ ἀναχθῶν εἰς ῥυθμὸν ἀνήκοντα εἰς τὰ ἀρχικὰ ἔτη τῆς πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς¹ καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἔθεσε τὴν ἀρχὴν τοῦ συνοικισμοῦ εἰς τοὺς περὶ τὸ 2500 π.Χ. χρόνους.

Μεσοελλαδικὴ ἐποχὴ (ΜΕ, περίπου 1900-1580 π.Χ.)

Ὁ λόφος τῶν Μυκηνῶν κατάρκειτο καὶ κατὰ τὴν μέσῃ ἐποχῇ τοῦ χαλκοῦ. Εἶναι ἀδύνατον ἐκ τῶν διασωθέντων λειψάνων νὰ ἐξακριβωθῇ ἡ μετάβασις ἀπὸ τῆς πρώτης

Εἰκ. 2. Πρωτοελλαδικὸς σκύφος ἐκ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν.

εἰς τὴν μέσῃ ἐποχῇ, ἀλλ' ἐκ τῆς διαφορᾶς τῶν στοιχείων πολιτισμοῦ (κεραμικῆς ἰδίᾳ) τῆς παρατηρουμένης πρὸς τὰ ἀρχαιότερα λείψανα ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς ὁμαλῆς ἐξελίξεως αὐ-

ναι χειροποίητος ἀλλὰ καλῶς ὠπτημένος καὶ κατεσκευασμένος ἐκ πηλοῦ καθαροῦ. Ἐσωτερικῶς καὶ ἔξωτερικῶς καλύπτεται ὑπὸ ἀλοιφῆς βαθέος ἐρυθροῦ χρώματος ἐστιλβωμένης. Ὁ σκύφος ἔχει δύο πλαστικὰς λαβὰς σχήματος I ὀριζοντίως τεθειμένου, τυπικὰς τῆς πρωτοελλαδικῆς κεραμικῆς, προσκεκολλημένας ἀντιστοιχῶς ὀλίγον κάτωθεν τοῦ ἀπεστρογγυλεμένου χεῖλους του.

¹ BSA 25, 1921-1923, σ. 114. Θετικώτερα χρονολογικὰ συμπεράσματα καὶ ταξινόμησις τῶν ὀστράκων θὰ εἶναι ἴσως δυνατὴ ἀφ' οὗ δημοσιευθῶν τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Λέρνης. Ὡς γνωστόν, εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην ὁ τέως διευθυντὴς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν, συνάδελφος κ. JOHN L. CASKEY, ἀπεκάλυψε βαθεῖαν πρωτοελλαδικὴν ἐπίχωσιν, ἐπιτρέπουσαν τὴν στρωματογραφικὴν διάταξιν τῶν ἀγγείων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Πρέπει ὁμως νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ προσπάθεια τῆς ἀναγωγῆς τῶν εὐρημά-

των ὅλων τῶν Ἑλλαδικῶν συνοικισμῶν εἰς τὰ δεδομένα τὰ ἐπιτευχθέντα ἀπὸ μίαν θέσιν, ὅσον καλὴ καὶ ἂν εἶναι αὕτη, ἐνέχει καὶ δυσκολίας καὶ κινδύνους καὶ πρέπει νὰ γίνεται μόνον κατόπιν ἐξετάσεως ὅλων τῶν ἄλλων στοιχείων πολιτισμοῦ, τὰ ὅποια παρουσιάζουν οἱ συνοικισμοί. Διότι ὁ πολιτισμὸς ἐνὸς συνοικισμοῦ χαρακτηρίζεται ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν κεραμικὴν ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ ἐργαλεῖα καὶ τὰ μικροτεχνήματα, ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, τοὺς τάφους, τὰ ἔθιμα ταφῆς, κλπ. Παραδείγματός χάριν ὁ CASKEY θέτει τὸν τελευταῖον συνοικισμόν τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ εἰς τὴν δευτέραν περιόδον τῆς πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς (Archaeology 13, 1960, σ. 81), διότι ἡ κεραμικὴ του, λέγει, συμφωνεῖ πρὸς τὴν τῆς Λέρνης τῆς περιόδου ἐκείνης. Ἀλλὰ φαίνεται ὅτι παραβλέπει τοὺς τάφους τοῦ νεκροταφείου τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν καὶ τοῦ συνοικισμοῦ ἄλλα εὐρήματα, ἰδίᾳ τὰ «τηγανόσχημα» μετὰ σπειρῶν πινάκια καὶ τὰ μικρὰ κύπελλα, τὰ ὅποια, μὲ τὴν κατασκευὴν καὶ τὸ σχῆμα

τῶν μέχρι τοῦ τέλους τῆς προϊστορικής ἐποχῆς ἀφ' ἑτέρου δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι περὶ τὸ 1900 π.Χ. νέος λαὸς ἐγκατεστάθη εἰς τὸν λόφον καὶ ὅτι οἱ ἀπόγονοι αὐτοῦ ἔζων ἐκεῖ μέχρι καὶ τοῦ τέλους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἀφ' οὗ δὲ ἐκ τῶν ἐνεπιγράφων πινακίδων τῆς Πύλου καὶ τῶν Μυκηνῶν δύναται νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι οἱ μυκηναῖοι τῆς δεκάτης τρίτης τουλάχιστον ἑκατονταετηρίδος ἦσαν Ἕλληνες, γίνεται φανερόν ὅτι καὶ οἱ προπάτορες αὐτῶν ἦσαν Ἕλληνες καὶ ὅτι ὁ λαὸς ὁ κατάλαβὼν τὸν λόφον τῶν Μυκηνῶν, ὡς καὶ τὸ πλεῖστον τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, περὶ τὸ 1900 π.Χ., ἦτο ἐλληνικός¹.

Ἀπὸ τὴν μεσοελλαδικὴν ἐποχὴν ἔχομεν ὅχι μόνον ὄστρακα ἀγγείων, τῶν γνωστῶν ρυθμῶν τῶν μινυείων καὶ τῶν μετ' ἄμαυροχρώμου γραμμικῆς διακοσμῆσεως, ἀλλὰ καὶ μικρὰ ὑπολείμματα τοίχων. Ἐκ τούτων ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ συνοικισμὸς κατεῖχε τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου καὶ ἐπεξετείνετο ἀρχικῶς μὲν ἐπὶ τῆς δυτικῆς κλιτύος, βραδύτερον ὅμως καὶ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς. Αἱ περὶ τὸ ἀνατολικὸν Κυκλώπειον τεῖχος καὶ τὴν βόρειον Πυλίδα ἀνασκαφαί μας τοῦ 1958 καὶ τοῦ 1959 ἔφερον εἰς φῶς πολλὰ ὄστρακα μινυείων καὶ μετ' ἄμαυροχρώμου διακοσμῆσεως ἀγγείων, ἀποδεικνύοντα τὴν ἐπέκτασιν πρὸς τὴν ἀνατολικὴν κλιτὺν τοῦ λόφου κατὰ τὸ διάστημα τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τῆς μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς. Τὰ ὄστρακα ἀνήκουν εἰς χαρακτηριστικὰ μινύεια κύπελλα καὶ σκύφους μὲ ταινιοσχήμους λαβὰς καὶ εἰς φιάλας, ὑδρίας καὶ πιθόσχημα ἀγγεῖα. Εἰς τὴν γενικὴν περιοχὴν τοῦ Κύκλου Α καὶ ἔξω αὐτοῦ πέραν τοῦ δυτικοῦ Κυκλωπείου τείχους ἔχομεν καὶ νεκροταφεῖον τῆς ἐποχῆς, ὡς ὑπέδειξε τὸ πρῶτον ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ καὶ ἐβεβαίωσε δι' ἀνάσκαφῶν ὁ WACE². Διὰ τοῦ νεκροταφείου τούτου διέρχεται τὸ δυτικὸν Κυκλώπειον τεῖχος, καὶ εἰς τοῦτο ἀνήκουν οἱ κάθετοι βασιλικοὶ τάφοι τοῦ Κύκλου Α. Τοῦλάχιστον εἰς τούτων, ὁ τάφος VI, ὁ ἀνασκαφεὶς ὑπὸ τοῦ ΣΤΑΜΑΤΑΚΗ, ἀνάγεται εἰς τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς. Ὁ WACE ἀπέδειξεν ὅτι οἱ μεσοελλαδικοὶ τάφοι τῶν Μυκηνῶν εἶναι διατεταγμένοι καθ' ὁμάδας, ὡς εἶναι καὶ οἱ σύγχρονοι τάφοι τῆς Προσύμνης³. Εἰς ἑτέραν ὁμάδα φαίνεται ὅτι ἀνήκει καὶ ὁ ἐκτὸς τῶν τειχῶν Κύκλος Β, μερικοὶ τῶν τάφων τοῦ ὁποίου ἀνάγονται εἰς τὸ τέλος τῆς μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς.

Ὡς ἐδίδαξεν ὁ WACE, οἱ πατέρες τῶν ἀρχόντων τῶν ταφέντων εἰς τοὺς καθέτους τάφους εἶχον πιθανῶς πολυτελεῖς κατοικίας ἢ καὶ ἀνάκτορον ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου. Λεῖψανα τοῦ ἀνακτόρου τούτου σημαντικὰ βεβαίως δὲν διεσώθησαν, οἱ ὀλίγοι ὅμως μεσοελλαδικοὶ τοῖχοι, οἱ ἀποκαλυφθέντες ὑπὸ τὰ δάπεδα τοῦ ὑστεροελλαδικοῦ ἀνακτόρου, ἐπιτρέπουν μίαν τοιαύτην πιθανότητα. Ἐὰν ὅμως ἡ κορυφὴ τοῦ λόφου ἦτο τότε τετειχισμένη ἢ ὅχι δὲν δύναται νὰ ἀποδειχθῇ ἀσφαλῶς. Ὁ WACE ἐδίδαξεν ὅτι ἡ περιοχὴ, ἡ ὁποία ἀργότερον κατεῖχετο ὑπὸ τοῦ ὑστεροελλαδικοῦ ἀνακτόρου καὶ ἡ ὁποία ἀποτελεῖ αὐτοτελὲς ἔξαρμα τοῦ λόφου, περιεβάλλετο ὑπὸ τείχους καὶ ἀπετέλει οὕτως εἰ-

τῶν τάφων, ὑποδεικνύουν τὸ σύγχρονον τῆς τελευταίας φάσεως τοῦ νεκροταφείου καὶ βεβαίως καὶ τοῦ συνοικισμοῦ του, πρὸς τὸ τῆς Σύρου, τὸ ἀναγόμενον εἰς τὴν τελευταίαν περιόδον τῆς πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς.

¹ Πρὸ ἐτῶν ὁ HARLAND, *Prehistoric Aegina*, σ. 111-112, ὁ BLEGEN, *AJA* 32, 1928, σ. 154 καὶ ἄλλοι ἔθεσαν τὴν καθόδον τῶν ἐλληνικῶν φύλων εἰς τὸ τέλος τῆς πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς. Εἰς τὴν ΑΕ 1930, σ. 15 ἔξ. ὑπέδειξα τὸ τέλος ἐκεῖνο ὡς τὸ μόνον δυνατόν ὄριον διὰ

τὴν καθόδον τῶν φύλων, βασιθεῖς κυρίως εἰς τὰ δι' ἀνάσκαφῶν ἀποκαλυφθέντα λείψανα τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ.

² Χ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, *Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμὸς*, σ. 111. WACE, *BSA* 25, 1921-1923, σ. 118 ἔξ. 48, 1953, σ. 7 ἔξ. 49, 1954, σ. 232 ἔξ. *Mycenae*, σ. 51 καὶ 61.

³ C. W. BLEGEN, *Prosymna*, σ. 30 ἔξ. WACE, *Mycenae*, σ. 51. Καὶ οἱ μεσοελλαδικοὶ τάφοι τοῦ δυτικοῦ νεκροταφείου τῆς Ἐλευσίνος εἶναι διατεταγμένοι καθ' ὁμάδας.

πεῖν «the original citadel» τῶν Μυκηνῶν¹. Περὶ τὴν δυτικὴν καὶ βορειοδυτικὴν κλιτὸν τοῦ λόφου διασφύζονται Κυκλώπειοι ἀναλημματικοὶ τοῖχοι, ὑποβαστάζοντες ἄνδηρα, «ταράτσες», τοὺς ὁποίους ἐσημείωσε πρὸ πολλοῦ ὁ STEFFEN εἰς τὸ τοπογραφικόν του σχέδιον. Εἰς τῶν τοίχων τούτων, ἀμέσως κάτωθεν τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ ἀνακτόρου, ὑποτίθεται ὅτι εἶναι μέρος μεσοελλαδικοῦ τείχους. Πρὸς βεβαίωσιν τῆς ὑποθέσεως ταύτης τὸ 1953 ἐγένετο δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ περὶ τὸν τοῖχον τοῦτον, τὰ γενικὰ ἀποτελέσματα τῆς ὁποίας ἐδημοσίευσεν ὁ K. R. ROWE. Δυστυχῶς καὶ ἡ δοκιμὴ αὕτη δὲν ἐπεβεβαίωσε τὴν ὑπόθεσιν ὁριστικῶς καὶ πέραν πάσης ἀμφιβολίας. «Ἐὰν ὁ τοῖχος εἶναι μεσοελλαδικός», διερωτᾶται ἐν συμπεράσματι ὁ ἀνασκαφεὺς ὁ ὁποῖος ὁμολογεῖ ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθῇ εἰς ἄλλους χρόνους καὶ ἐποχὰς μὲ ἴσην πιθανότητα, «θὰ ἦτο ἀρᾶγε δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἀπετέλει μέρος τείχους προφυλάσσοντος τὸν μεσοελλαδικὸν συνοικισμὸν τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου;» Εἰς τὸ ἐρώτημα ἀπαντᾷ ὁ ἴδιος: «ἐπὶ τοῦ παρόντος γνωρίζομεν πολὺ ὀλίγα πράγματα διὰ τὴν μεσοελλαδικὴν τοιχοδομίαν» διὰ νὰ δώσωμεν θετικὴν ἀπάντησιν. Βεβαίως αἱ ὑποθέσεις αὗται καὶ αἱ ἀπορίαι τοῦ ROWE δὲν μᾶς δίδουν θετικὰ στοιχεῖα οὔτε καὶ ἐνδείξεις, ἐπὶ τῶν ὁποίων νὰ στηρίξωμεν συμπεράσματα².

Πρὸς τοῦτοις ὁ μεσοελλαδικὸς συνοικισμὸς, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ τοῖχος ὑποτίθεται ὅτι ἀνήκει, δὲν περιορίζετο εἰς τὴν κορυφὴν, ἀλλ' ἐξετείνετο καὶ εἰς τὴν δυτικὴν, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τὴν βόρειον κλιτὸν τοῦ λόφου. Θὰ ἦτο πράγματι ἀξιοσημείωτον ἐὰν εἰς μεσοελλαδικὸς χρόνους μόνον ὁ χῶρος, εἰς τὸν ὁποῖον ἦτο ἰδρυμένον τὸ οἶκμα τοῦ ἄρχοντος καὶ τῶν οἰκείων του περιεβάλλετο ὑπὸ τείχους, ἐνῶ τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ συνοικισμοῦ εὐρίσκετο ἀμέσως ἔξω αὐτοῦ³.

Παρὰ τὴν ρίζαν τοῦ τοίχου εὐρέθησαν μεσοελλαδικὰ ὄστρακα ἀκόμη δὲ καὶ στρῶμα μεσοελλαδικόν. Αὐτὰ ὅμως ἀποδεικνύουν πιθανῶς ὅτι οἱ κτίσται του, ὡς ἔπρεπε, ἐθεμελίωσαν τὸν ἀναλημματικὸν τοῦτον τοῖχον εἰς τὸν βράχον, ἐν τῇ κατασκευῇ του δὲ ὑπεχρεώθησαν νὰ διαπεράσουν τὴν ἐπίχωσιν, μεσοελλαδικὴν καὶ πρωτοελλαδικήν, ἡ ὁποία ἐκάλυπτε τὸν βράχον καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν τὰ ἀρχαιότερα τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς ὄστρακα. Καθ' ὅμοιον περίπου τρόπον μεσοελλαδικὰ ὄστρακα εἰς καλῶς διατηρούμενον στρῶμα πάχους 0.50 μ. καὶ πρωτοελλαδικὰ ἀμέσως ὑπ' αὐτά, εἰς στρῶμα πάχους 0.20 μ. ἐξικνούμενον μέχρι τοῦ βράχου, εὐρέθησαν εἰς τὰς ἀνασκαφάς μας τοῦ 1958 ἀμέσως ὀπισθεν τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου ὑπ' ἀριθμὸν 29, πρὸς νότον τῆς ἐπικλινούσης ἀνόδου (Ramp) (εἰκ. 3). Τὰ ὄστρακα αὐτὰ δὲν ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 29 τοῖχος, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν τοιχοδομίαν εἶναι διάφορος τῶν τοίχων τοῦ ἀνακτόρου, εἶναι μεσοελλαδικῆς ἢ πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ μόνον ὅτι οἱ κτίσται του τὸν κατεβίβασαν μέχρι τοῦ βράχου διὰ στρωμάτων προγενεστέρων. Ὁ τρόπος τῆς κατασκευῆς του καὶ ἡ σχέσις του πρὸς τὴν ἐπικλινῆ ἄνοδον ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος 29 ἀνάγεται εἰς τὴν ὑστερωτέραν ΥΕ III ἐποχήν. Ἡ ἀνακάλυψις τῆς ἀρχικῆς τοῦ ἀνακτόρου κλίμακος τὸ 1959⁴ κατέστησε φανερόν ὅτι οἱ οἰκοδόμοι τοῦ ἀνακτόρου

¹ Mycenae, σ. 69, 84, 86 καὶ εἰκ. 18.

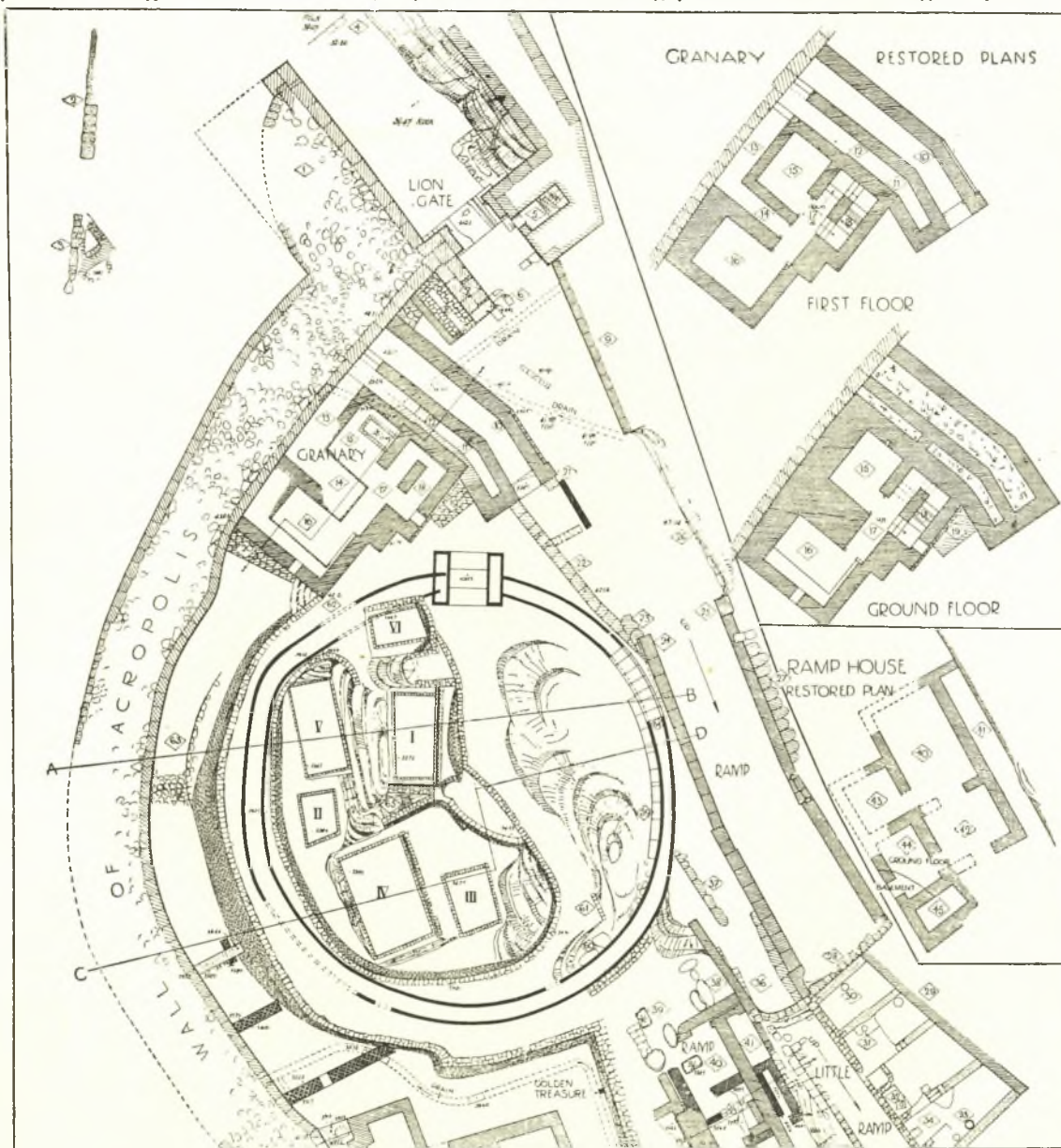
² K. R. ROWE, A possible Middle Helladic Fortification Wall, BSA 49, 1954, σ. 248-253.

³ Τὸ τεῖχος τοῦ Δωρίου περιβάλλει δολόκληρον τὸν με-

σοελλαδικὸν συνοικισμὸν M. N. VALMIN, The Swedish Messenia Expedition, σ. 22-25 καὶ πῖναξ παρένθετος.

⁴ A. K. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1959, σ. 98-99 καὶ εἰκ. 103.

ἐδημιούργησαν πρόσβασιν πρὸς τὴν κλίμακα καὶ τὴν βορειοδυτικὴν εἴσοδον τοῦ ἀνακτόρου, ἀποτελουμένην ἐκ σειρᾶς τεχνητῶν ἀνδρῶν, ὑποβασταζομένων ὑπὸ ἀναλημματικῶν τοίχων Κυκλωπεῖου ῥυθμοῦ. Εἰς τῶν ἀναλημματικῶν τούτων τοίχων φαίνεται

Εἰκ 3. Ὁ παρά τὴν Πύλην τῶν Λεόντων καὶ τὸν Κύκλον Α χώρος.
(BSA XXV, 1921-1923, πίν. I).

ὅτι ἦτο καὶ τὸ ὑποτιθέμενον μεσοελλαδικὸν τεῖχος. Ἐλπίζω ὅτι ἡ πλήρης ἀνασκαφὴ τῆς βορειοδυτικῆς πλαγιᾶς τῆς ἀκροπόλεως, ἡ ἐπιβληθεῖσα ὑπὸ τῆς ἀνακαλύψεως τῆς κλίμακος, θὰ καθορίσῃ τὴν διάταξιν τῶν ἀνδρῶν καὶ τοὺς χρόνους τῶν ἀναλημματικῶν. Ἐπὶ τοῦ παρόντος δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ ὑπόστασις τετειχισμένης περιοχῆς, ἀποτελούσης τὴν «ἀρχικὴν ἀκρόπολιν» τῶν Μυκηνῶν καὶ ἀναγομένης εἰς τὴν μεσοελλαδι-

κὴν ἐποχὴν δὲν ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν πραγμάτων. Δὲν δύναται ὅμως καὶ νὰ ἀποκλεισθῇ τελείως καὶ ὥς ἐκ τούτου θὰ παραμείνῃ ὡς ἀναπόδεικτος ὑπόθεσις.

Πρὸς τὸ τέλος τῆς μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς οἱ κάτοικοι τοῦ λόφου τῶν Μυκηνῶν ἀπέκτησαν μεγάλην οἰκονομικὴν εὐμάρειαν καὶ τεχνικὴν ἱκανότητα. Οἱ κάθετοι τάφοι τοῦ Κύκλου Α καὶ τοῦ Κύκλου Β, π.χ. ὁ VI, ὁ Β, ὁ I, κλπ., ἀναγόμενοι εἰς τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀποδεικνύουν ὅτι τεχνικῶς οἱ μυκηναῖοι τότε εἶχον ὑπερβάλει κατὰ πολὺ τοὺς τεχνίτας τῶν μινυέων κυπέλλων καὶ τοὺς κατασκευαστὰς τῶν κιβωτισσῆμων τάφων καὶ ἦσαν πολὺ πλουσιώτεροι τῶν ἀρχαιοτέρων τῆς ἐποχῆς κατοίκων. Ἡ εὐμάρεια δ' αὕτη καὶ ἡ συνήθεια νὰ καταλέγουν μεταξὺ τῶν κτερισμάτων καὶ πολύτιμα ἀντικείμενα δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὰς Μυκήνας, ἀλλὰ παρατηρεῖται καὶ εἰς ἄλλους συνοικισμούς. Εἰς τὴν Ἑλευσίνα π.χ. καὶ εἰς τάφον κιβωτιόσχημον τοῦ τέλους τῆς μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς, ὁ ὁποῖος δυστυχῶς εἶχε συληθῇ πρότερον, μεταξὺ τῶν χαλίκων τοῦ διαπέδου τοῦ εὔρομεν τέσσαρας σφηκωτῆρας ἐκ χαλκοῦ καλυπτομένους μὲ χρυσοῦν ἔλασμα¹. Φαίνεται ὅμως ὅτι αἱ Μυκῆναι ὑπερέβαλον κατὰ πολὺ τοὺς ἄλλους συγχρόνους συνοικισμούς εἰς πλοῦτον καὶ εἰς τεχνικὴν ἱκανότητα. Ὁ πλοῦτος τῶν μυκηναίων ὠφείλετο εἰς τὰς ἐμπορικὰς τῶν συναλλαγῶν, πιθανὸν μὲ τὴν Αἴγυπτον, ἢ δὲ τεχνικὴ τῶν προαγωγῶν εἰς τὴν ἐπήρειαν τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν τεχνιτῶν τῆς Κρήτης.

Ὑστεροελλαδικὴ I ἐποχὴ (YE I, περίπου 1580 - 1500 π.Χ.)

Περισσότερας πληροφορίας καὶ βεβαιωθείσας δι' ἀνασκαφῶν γνώσεις ἔχομεν διὰ τὰς Μυκήνας τῆς ὑστεροελλαδικῆς ἐποχῆς. Εἰς τὴν πρώτην τῆς περιόδου (YE I) ἀνήκουν οἱ πέντε κάθετοι τάφοι τοῦ Κύκλου Α (τάφοι I-V) καὶ μερικοὶ τῶν τάφων τοῦ Κύκλου Β. Οἱ τάφοι ἐκεῖνοι χαρακτηρίζουν τὰς Μυκήνας ὡς πολυχρύσους καὶ ὡς κέντρον πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος δικαίως ἀποκαλεῖται μυκηναϊκός. Οἱ ἄρχοντες τῶν Μυκηνῶν τῶν χρόνων ἐκείνων, ἄγνωστοι ἐκ τῆς παραδόσεως πάντως ὅμως ἀνήκοντες εἰς ἑλληνικὰ φύλα, κατέκρινον τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου. Ἦτο ἄράγε ἡ κορυφὴ ἐκείνη τετειχισμένη; Οἱ πολεμισταὶ τῶν καθέτων τάφων, οἱ τόσον πλουσίως ἐκτερισμένοι, εἶχον ἄράγε ἰδρύσει ἀνάκτορον ἀντάξιον τοῦ πλούτου τῶν τάφων καὶ τῆς ὑπ' ἐκείνων ὑποδεικνυμένης ἰσχύος καὶ ἀκμῆς; Ταῦτα εἶναι ἐρωτήματα, εἰς τὰ ὅποια δὲν δυνάμεθα νὰ ἀπαντήσωμεν κατηγορηματικῶς. Δυνάμεθα βεβαίως νὰ υποθέσωμεν ὅτι τὴν αὔξησιν τοῦ πλούτου καὶ τῆς ἰσχύος τῶν μυκηναίων ἐπηκολούθησε καὶ ἐπέκτασις τῆς ἀκροπόλεως καὶ κατασκευὴ ἀνακτόρου μεγάλου καὶ πολυτελοῦς. Ὑπολείμματα ὅμως τειχῶν τῆς YE I περιόδου, ἀκόμη καὶ τῆς YE II, δὲν εὗρέθησαν μέχρι τοῦδε καὶ εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθῶμεν μᾶλλον ὅτι ὁ λόφος ἀκόμη δὲν εἶχε μεταβληθῇ εἰς ἀκρόπολιν. Ὑπὸ τὰ δάπεδα τοῦ νεωτέρου ἀνακτόρου τῶν Μυκηνῶν ὁ WACE ἀπεκάλυψε τεμάχια μικρὰ τοίχων². Ταῦτα, ὡς καὶ ὑπολείμματα τοιχογραφιῶν, εὗρεθέντων εἰς διαφόρους ἐπιχώσεις, ἀποδίδει εἰς ἀνάκτορον YE I καὶ II χρόνων. Ἡ ἀπόδοσις αὕτη εἶναι πιθανή, ἀλλὰ τὰ ὑπολείμματα εἶναι τόσον πενιχρὰ ὥστε ἐπ' αὐτῶν βασιζόμενοι οὔτε κἂν ἰδέαν δυνάμεθα νὰ σχηματίζωμεν τοῦ υποτιθεμένου ἀνακτόρου, εἰς τὸ ὅποιον ἀνήκον.

¹ Γ. Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ, Πρακτικά 1955, σ. 68.

² BSA 25, 1921-1923, σ. 268-269. Mycenae, σ. 22, 82, 87.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν σχεδὸν παντελῇ ἔλλειψιν πληροφοριῶν διὰ τὰ ἀνάκτορα, κατοικίας καὶ τείχη, ἔχομεν πολλὰς καὶ σπουδαίας πληροφορίας διὰ τοὺς τάφους, τὴν τεχνικὴν πρόοδον καὶ τὰ ἔθιμα τῆς ἐποχῆς. Συνήθως εἰς τὴν ΥΕ Ι ἐποχὴν ἀποδίδομεν τοὺς καθέτους τάφους, οἱ ὅποιοι, ὥς ὁ WACE πρὸ πολλοῦ παρετήρησεν, ἦσαν «elaborate or royal versions of the ordinary M. H. grave»¹. Καὶ τὰ ἔθιμα ταφῆς, τὰ ὅποια φανερώουν, ἀποτελοῦν συνέχειαν καὶ ἐξέλιξιν τῶν ἀρχαιοτέρων. Κατὰ τὸν WACE, τοῦ ὁποίου τὰς ἀπόψεις διὰ τὸ ζήτημα τοῦτο δέχονται πάντες, εἰς τὸ τέλος τῆς περιόδου αὐτῆς νέοι τύποι τάφων ἀναφαίνονται, οἱ θαλαμῶτες καὶ οἱ θολῶτοι². Καὶ οἱ τάφοι αὗτοι φανερώνουν τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἐθίμων ταφῆς καὶ τῆς τέχνης τῶν μυκηναίων, ἀλλὰ δημιουργοῦν καὶ προβλήματα, τὰ ὅποια ἀφοροῦν καὶ τὴν ΥΕ ΙΙ περίοδον.

Ὑστεροελλαδικὴ ΙΙ ἐποχὴ (ΥΕ ΙΙ, περίπου 1500-1400 π.Χ.)

Ἀσφαλῆ ὑπολείμματα τῶν οἰκημάτων ἢ καὶ τοῦ ἀνακτόρου τῆς ἐποχῆς ταύτης δὲν ἀνεγνωρίσθησαν εἰσέτι εἰς τὸν λόφον τῶν Μυκηνῶν. Ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ ἀνατολικοῦ ὑπογείου τοῦ κτηρίου τοῦ λεγομένου Granary παρὰ τὴν Πύλιν τῶν Λεόντων εὗρέθη τάφος κάθετος, ἀναγόμενος πιθανῶς εἰς τὴν περίοδον ταύτην· τὸ περιεχόμενον ὅμως τοῦ τάφου τούτου ἀφηρέθη ἤδη εἰς μυκηναϊκοὺς χρόνους καὶ πιθανῶς κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΒ περίοδον³. Ἀκόμη καὶ ἐπιχώσεις, ἀνήκουσαι εἰς ΥΕ ΙΙ χρόνους ἔλλείπουν, διότι φαίνεται ὅτι ἀφηρέθησαν ὅτε, εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν, αἱ περιοχαὶ εἰς τὰς ὁποίας πιθανὸν ὑφίσταντο ἰσοπεδώθησαν διὰ νὰ δημιουργηθοῦν τὰ δάπεδα οἰκῶν καὶ ἀνακτόρων.

Οἱ τάφοι τῆς περιόδου παρέχουν πράγματα καὶ δημιουργοῦν προβλήματα. Εἰς ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ μυκηναϊκαὶ ἔρευναι ἦσαν εἰς τὴν ἀρχὴν των, ὁ ἀείμνηστος διδάσκαλος ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ὑπέθεσεν ὅτι οἱ κάθετοι ἀφ' ἑνὸς καὶ οἱ θολῶτοι καὶ θαλαμῶτες ἀφ' ἑτέρου ἦσαν τάφοι δύο διαφόρων λαῶν—τῶν Δαναῶν καὶ τῶν Ἀχαιῶν—καὶ ὅτι χρονολογικῶς διεδέχθησαν ἀλλήλους. Ἐπὶ τῆς διαφορᾶς των καὶ τῆς ὑποτεθείσης διαδοχῆς ἐστήριξε τὴν διαίρεσίν του τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς εἰς ἀρχαιότεραν, τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν τῶν καθέτων τάφων καὶ εἰς νεωτέραν, τὴν ἐποχὴν τῶν θολῶτων⁴. Καὶ ὁ ADLER, πρὸ τοῦ ΤΣΟΥΝΤΑ, ἐδέχθη ὅτι οἱ δημιουργοὶ τῶν θολῶτων ἀνήκον εἰς διάφορον λαὸν ἐκείνου, εἰς τὸν ὅποιον ἀνήκουν οἱ τῶν καθέτων⁵. Μετὰ πάροδον τριακονταετίας περίπου ὁ WACE ἐδίδαξεν ὅτι ἡ διαφορὰ τῶν τύπων τῶν τάφων ὠφείλετο εἰς ἀλλαγὴν δυναστείας, ἀπέδωσε τοὺς καθέτους εἰς τὴν Shaft Grave Dynasty, ὅπως τὴν ὠνόμασε, καὶ τοὺς θολῶτους εἰς τὴν Tholos Tomb Dynasty καὶ ὑπέθεσεν ὅτι ἡ δευτέρα διεδέχθη τὴν πρώτην⁶. Κατ' αὐτὸν λοιπόν, νέα δυναστεία ἀνέλαβε τὴν ἀρχὴν τῶν Μυκηνῶν εἰς τὴν ΥΕ Ι πρὸς ΙΙ περίοδον καὶ ἤρξεν αὐτῆς ἀπὸ τοῦ 1510 π.Χ. καὶ

¹ WACE, BSA 25, 1921-1923, σ. 120-121.*

² Ὁ WACE θέτει εἰς τὸ τέλος τῆς ΥΕ Ι καὶ εἰς τὸ πρῶτον ἡμῖς τῆς ΥΕ ΙΙ περιόδου (περίπου 1510-1460 π.Χ.) τοὺς θολῶτους τάφους τῆς πρώτης ὁμάδος, Mycenae, σ. 16.

³ WACE, BSA 25, 1921-1923, σ. 55-59 καὶ κατωτέρω σ. 191 κέ.

⁴ ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Μυκηναϊ καὶ μυκηναϊὸς πολιτισμός, σ. 146-147, 242 ἐξ.

⁵ ADLER, εἰς τὴν εἰσαγωγὴν SCHLIEMANN, Tiryns, σ. XXXI.

⁶ WACE, BSA 25, 1921-1923, σ. 119-120, Mycenae, σ. 22.

έντεῦθεν, ἐν ᾧ κατὰ τὸν ΤΣΟΥΝΤΑΝ οἱ Ἀχαιοὶ διεδέχθησαν τοὺς Δαναοὺς πρὸς τὸ τέλος τῆς δεκάτης πέμπτης ἑκατονταετηρίδος. Αἱ ὑποθέσεις αὐταί, καὶ ἰδίως αἱ τοῦ WACE, αἱ ὁποῖαι υἱοθετήθησαν ὑπὸ τῆς πλειονότητος τῶν μελετητῶν, εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρονσαι καὶ σημαντικαὶ διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν Μυκηνῶν. Γεννᾶται ὅμως τὸ ἐρώτημα: «δικαιολογοῦνται ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν καὶ ἀνακαλύψεων;»

Ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ πρῶτος ἐδέχθη ὅτι ἡ ἀλλαγὴ τῶν τύπων τῶν τάφων εἶναι μία ἀπὸ τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ἀλλαγῆς τῶν ἐθίμων ταφῆς, ἡ ὁποία ἠκολούθησε τοὺς χρόνους τῶν καθέτων. Καὶ ὁ WACE, δικαιολογῶν τὴν διαίρεσίν του εἰς δυναστείας, γράφει: «This change in burial customs of the princes perhaps indicates a change of dynasty» καὶ «a change of dynasty exemplified by a total change in the method of interment». Παρουσιάζουν ὅμως πράγματι διάφορα ἔθιμα ταφῆς τὰ διασωθέντα παραδείγματα ἐνταφιάσεως τῆς ΥΕ I καὶ τῆς ΥΕ II ἐποχῆς; Ἡ μόνη διαφορὰ, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ὁ WACE, εἶναι ἡ χρῆσις θαλαμωτῶν καὶ θολωτῶν ἀντὶ τῶν καθέτων καὶ κιβωτισσῶν τάφων τῆς προηγουμένης περιόδου. Ἀποτελεῖ ὅμως τὸ στοιχεῖον τοῦτο «πλήρη ἀλλαγὴν μεθόδου ταφῆς», ὥς ἐδέχθη ὁ ἀείμνηστος τῶν Μυκηνῶν ἐρευνητής; Δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι οἱ θαλαμωτοὶ καὶ οἱ θολωτοὶ εἶναι τελείως διαφοροὶ τῶν καθέτων καὶ κατὰ τὸ σχῆμα καὶ κατὰ τὴν κατασκευὴν καὶ ὅτι δὲν ἐξειλίχθησαν ἐξ ἐκείνων. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐδημιουργήθησαν κατὰ ξενικὰ πρότυπα καὶ ὑπὸ ξένην ἐπίδρασιν. Πολλοὶ δέχονται τὴν Αἴγυπτον ὡς τὴν περιοχὴν ἐκ τῆς ὁποίας προῆλθεν ἡ ξένη αὐτῇ ἐπίδρασις. Εἰς τοὺς σπηλαιώδεις τάφους τοῦ Μέσου Αἰγυπτιακοῦ βασιλείου εἶναι δυνατόν νὰ εὕρωμεν τὰ πρότυπα τῶν θαλαμωτῶν¹. Πρότυπα ὅμως θολωτῶν τάφων δὲν ἔχομεν εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἀλλ' οὐδὲ εἰς τὴν Κρήτην, Μικρὰν Ἀσίαν ἢ Παλαιστίνην καὶ ἡ ἀρχὴ τῶν ἀκόμη παραμένει ἄγνωστος. Εἰς τὸ περὶ Μυκηνῶν σύγγραμμά μου ἐδέχθη ὅτι οἱ θολωτοὶ εἶναι χαρακτηριστικὰ κατασκευάσματα τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, δημιουργηθέντα ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς ἐν τῇ προσπάθειά των νὰ διακρίνουν τοὺς βασιλικοὺς ἀπὸ τοὺς τάφους τῶν ἀστῶν, ἀπὸ τοὺς θαλαμωτοὺς δηλαδή, οἱ ὁποῖοι ἐγένοντο κατ' ἀπομίμησιν Αἰγυπτιακῶν προτύπων, εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ μυκηναῖοι ἐπεξέτειναν τὰ ὅρια τῆς ἐμπορικῆς των συναλλαγῆς καὶ πέραν τῆς περιοχῆς τοῦ Αἰγαίου. Τὰ ΥΕ I καὶ II ἀγγεῖα, τὰ εὑρεθέντα εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἀποδεικνύουν τὴν συγχὴν καὶ ἐπὶ ἀρκετὸν χρονικὸν διάστημα ἐπικοινωνίαν τῶν δύο χωρῶν². Πρὸς τούτοις Αἰγυπτιακὴ ἐπίδρασις ὑποδεικνύεται ὑπὸ τῶν πτερισμάτων τῶν καθέτων τάφων τοῦ Κύκλου Α. Ὁ πλοῦτος τῶν πτερισμάτων ἐκείνων ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν εὐτέλειαν τῶν προγενεστέρων μεσοελλαδικῶν, τῶν ὁποίων συνέχειαν ἀποτελοῦν οἱ κάθετοι, τὸ χρυσοκόλλητον ἐγχειρίδιον μὲ τὴν Νειλωτικὴν παράστασιν, ὁ ταριχευμένος νεκρὸς τοῦ τάφου V, αἱ προσωπίδες, τὸ φῶν τῆς στρουθοκαμήλου εἶναι ἐνδείξεις

1 A. PERSSON, The New Tombs at Dendra, σ. 165-175. G. E. MYLONAS, Ancient Mycenae, σ. 98-99 καὶ The Cult of the Dead in Helladic Times, Studies in Honor David M. Robinson I, σ. 100-102.

2 BLEGEN-WACE, Klio 1939, σ. 147, ὅπου μεταξὺ

ἄλλων γράφουν «more than eight times as many mainland (δηλ. μυκηναϊκά) as Cretan (δηλ. μινωικά) vases are known from Egypt» καὶ αἱ σχέσεις Κρήτης καὶ Αἰγύπτου ὑποτίθεται ὅτι ἦσαν στεναί.

τοιαύτης επιδράσεως. Ἀκόμη καὶ ὁ χρυσὸς τῶν τάφων ἐξ Αἰγύπτου πιθανώτατα εἰσήχθη εἰς τὰς Μυκήνας¹. Κατ' ἀκολουθίαν ἡ ἀλλαγὴ τοῦ τύπου τῶν τάφων δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς ξενικὴν ἐπίδρασιν· μόνη δὲν εἶναι ἀρκετὴ διὰ νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἀλλαγὴν τῶν ἐθίμων ταφῆς καὶ τὴν ἀλλαγὴν δυναστείας. Σημειωτέον ὅτι ἐκ τῆς μυθολογικῆς ἱστορίας τῶν Μυκηνηῶν γνωρίζομεν διαδοχὴν δυναστειῶν: τὴν δυναστείαν τοῦ Περσέως διαδέχεται ἡ τῶν Πελοπιδῶν. Τὴν διαδοχὴν ὅμως ἐκείνην δὲν ἐπηκολούθησε καὶ ἀλλαγὴ τύπου τάφων. Τὰ μέλη καὶ τῶν δύο δυναστειῶν ἔθαπτον τοὺς νεκροὺς τῶν εἰς θολωτοὺς τάφους, τοὺς ὁποίους ἐθεώρουν ἀρκετὰ μνημειώδεις καὶ ἀνταξίους τοῦ κύρους καὶ τῆς δυνάμεώς των. Εἶναι δυνατόν νὰ ὑποτεθῇ λοιπὸν ὅτι οἱ ἄρχοντες τῶν Μυκηνηῶν, ἀφ' οὗ ἐγνώρισαν τοὺς μεγαλοπρεπεῖς καὶ μνημειώδεις τάφους τῶν βασιλέων τῆς Αἰγύπτου, ἐθεώρησαν τοὺς καθέτους καὶ λαγκοειδεῖς τάφους τῶν πατέρων των ἀναξίους τῆς αὐξηθείσης ἰσχύος των καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν Αἰγυπτιακῶν προτύπων τοὺς ἀντικατέστησαν διὰ τῶν θαλαμωτῶν καὶ θολωτῶν, χωρὶς νὰ ἀλλοιώσουν καὶ τὰ ἔθιμα ταφῆς.

Ἄλλ' ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ βεβαιοῖ ὅτι παρατηροῦνται ἀλλαγαὶ «καὶ εἰς τὰ ἔθιμα ἐνταφιάσεως μὴ ἐξηγούμεναι ἐκ χρονολογικῆς διαφορᾶς». Ἀπαριθμῶν δὲ τὰς διαφορὰς αὐτὰς λέγει: «ἐν τοῖς θολωτοῖς οἱ νεκροὶ οὐδέποτε ταριχεύονται, οὐδὲ φοροῦσι προσωπίδας, οὐδ' ἐπιτίθενται ἐπὶ στρώματος χαλίκων». Εἰς τοὺς τάφους δὲν κατατίθενται πλέον πολλὰ ξίφη καὶ ἄλλα ὅπλα: «εἰς οὐδένα τῶν ἐξήκοντα περίπου θαλαμοειδῶν τάφων τῶν Μυκηνηῶν εὐρέθη ξίφος, εἰς ἓνα δὲ μόνον τρεῖς αἰχμαὶ δοράτων»· καὶ ὁ πλοῦτος τῶν κτερισμάτων τῶν καθέτων δὲν εὐρίσκει παρὰ ἄλλῳ εἰς τὸ περιεχόμενον τῶν νεωτέρων τάφων. Καὶ συμπεραίνει ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ: «ταῦτα δὲν ἐξηγοῦνται καλῶς δι' ἄλλου τρόπου ἢ διὰ τῆς ὑποθέσεως, ὅτι νέος λαὸς προῆλθεν καὶ ὅτι ὁ λαὸς οὗτος ἐν Μυκῆναις ἐπεκράτησε»².

Προτοῦ ἐξετάσωμεν τὴν ἀξίαν τῶν παρατηρήσεων αὐτῶν πρέπει νὰ σημειώσωμεν ὅτι μέχρι τοῦδε οὐδὲ εἰς ἀσύλητος θολωτὸς τάφος εὐρέθη εἰς τὰς Μυκήνας καὶ ὅτι, ὅταν παραλληλίζωμεν τὰ κτερίσματα τῶν καθέτων πρὸς τὰ τῶν θαλαμωτῶν, παραβάλλομεν τὸ περιεχόμενον βασιλικῶν τάφων πρὸς τὰ κτερίσματα τῶν τάφων ἀστῶν. Βεβαίως τοῦτο δὲν εἶναι ὀρθόν. Εἶναι ὅμως ἀξιοσημείωτον ὅτι καὶ ἡ παραβολὴ τοῦ περιεχομένου τῶν τάφων τούτων δὲν ἀποδεικνύει τὰς ὑποτεθείσας διαφορὰς.

Ἄς ἐξετάσωμεν τὰ σημεῖα ὡς τὰ ἀναφέρει ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ. Εἰς τοὺς καθέτους τάφους τοῦ Κύκλου Α εὐρέθησαν οἱ σκελετοὶ δέκα ἐννέα ἀτόμων. Τοῦλάχιστον εἴκοσι τέσσαρες σκελετοὶ εὐρέθησαν εἰς τοὺς καθέτους τάφους τοῦ Κύκλου Β, οἱ ὅποιοι δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶν ὡς «βασιλικοί». Κατὰ ταῦτα ἔχομεν σύνολον τεσσαράκοντα τριῶν περιπτώσεων ἐνταφιασμοῦ. Ἐκ τούτων εἰς μίαν μόνον περίπτωσιν ἐσημειώθη

1 PERSSON, ἔ. ἀ. σ. 146, 195. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ - Μ. ΧΙΡΜΕΡ, Κρήτη καὶ μυκηναϊκὴ Ἑλλάς, σ. 55. Εἰς τὸ ὑπ' ἀριθμὸν XIX γράμμα τῆς Ἀμάρνας, τὸ σταλὲν ὑπὸ τοῦ Tushratta εἰς τὸν Amenhotep III (1431-1375 π.Χ.), ὁ βασιλεὺς τῶν Mittani γράφει: «εἰς τὴν χώραν τοῦ ἀδελφοῦ μου (δηλ. εἰς τὴν Αἴγυπτον) ὁ χρυσὸς εἶναι τόσον κοινὸς ὅσον ἡ κόνις τοῦ ἐδάφους» καὶ ζητεῖ νὰ τοῦ

δοθῇ χρυσὸς εἰς ἀντάλλαγμα ὑπηρεσιῶν καὶ δώρων. Ὁ ΠΡΟΔΟΤΗΣ πρὸς τούτοις (III 23) ἀναφέρει ὅτι: ἔστι... ἐν τούτοις τοῖς Αἰθίοφι πάντων ὁ χαλκὸς σπανιώτατον καὶ τιμιώτατον διὰ τοῦτο οἱ δεσμῶται ἐν πέθρῳ χρυσέῃσι δεδένονται.

2 Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμός, σ. 147 καὶ 243.

ταρίχευσις, τὸ λείψανον τὸ ὁποῖον εὐρέθη ὑπὸ τοῦ SCHLIEMANN εἰς τὸν τάφον V. Ἐν παράδειγμα εἰς τεσσαράκοντα τρεῖς περιπτώσεις ἀσφαλῶς δὲν ἀποδεικνύει ἔθιμον· τοῦναντίον ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ταρίχευσις ἦτο σπανιωτάτη, ὅτι ἦτο στοιχεῖον ἐπείσακτον, ἐξ Αἰγύπτου προφανῶς, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποιήθη μίαν καὶ μόνην φορὰν. Σχετικῶς πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι τὸ ῥὸν τῆς στρουθοκαμήλου τὸ κεκοσμημένον μὲ ἰχθῦς ἐκ πηλοῦ, τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς εἰσῆχθη ἐξ Αἰγύπτου, εὐρέθη εἰς τὸν αὐτὸν τάφον ὡς καὶ αἱ προσωπίδες καὶ τὸ χρυσοκόλλητον ἐγχειρίδιον μὲ τὴν Νειλωτικὴν παράστασιν. Τὰ στοιχεῖα αὐτά, ἀσφαλῶς ἐπείσακτα, ἐξηγοῦνται ἂν ὑποτεθῇ ὅτι ὁ τεταριχευμένος νεκρὸς ἀνῆκεν εἰς ἄρχοντα περισσότερον τῶν ἄλλων συμπαθῶς ἔχοντα πρὸς τὰ Αἰγυπτιακά ἔθιμα, ἢ ἀκόμη καὶ εἰς Αἰγυπτίαν πριγκίπισσαν, ἐγκατασταθεῖσαν εἰς Μυκήνας¹.

Εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα θὰ καταλήξωμεν ἂν μελετήσωμεν προσεκτικῶς τὸ ζήτημα τῶν προσωπίδων. Ὡς γνωστόν, πέντε χρυσαὶ προσωπίδες εὐρέθησαν εἰς τὸν IV καὶ τὸν V τάφον τοῦ Κύκλου A. Πρὸς τούτοις χρυσαὶ ἐλάσματα ἐκάλυπτον τοὺς σκελετοὺς δύο παιδίων τοῦ τάφου III. Εἰς τὰς προσωπίδας ἐκείνας προσετέθη καὶ ἕκτη ἐξ ἡλέκτρου ἐκ τοῦ τάφου Γ τοῦ Κύκλου B². Ἐκ τῶν πέντε τοῦ Κύκλου A αἱ δύο εὐρέθησαν εἰς τὸν τάφον V, εἰς τὸν ὁποῖον εὐρέθη καὶ ὁ τεταριχευμένος νεκρὸς, τὸ ῥὸν τῆς στρουθοκαμήλου καὶ τὸ χρυσοκόλλητον ἐγχειρίδιον μὲ τὴν Νειλωτικὴν παράστασιν. Οἱ τάφοι τῶν δύο Κύκλων διεφύλαξαν τοὺς σκελετοὺς τριάκοντα ἀνδρῶν τοῦλάχιστον. Ἡ ἀναλογία τῶν πέντε πρὸς τριάκοντα καὶ πάλιν ἀποδεικνύει ὅτι αἱ προσωπίδες δὲν εἶναι στοιχεῖον κοινοῦ ἐθίμου ἀλλ' ἐπείσακτου νεωτερισμοῦ, ὁ ὁποῖος δὲν διήρκεσεν ἐπὶ πολὺ. Ἐθιμα συνήθως ἔχουν παρελθὸν καὶ ἱστορίαν· στάδια ἀπὸ τοῦ πρωτογόνου μέχρι τοῦ τελείως ἐξειλιγμένου τύπου καὶ μέχρι τῆς ἀποκρυσταλλώσεως τοῦ ἐθίμου διαγράφονται εἰς τὰ κατάλοιπα ἑνὸς λαοῦ. Προσωπίδας εὐρίσκομεν εἰς τὸν τάφον Γ καὶ εἰς τοὺς τάφους IV καὶ V, μετ' αὐτοὺς δὲ δὲν ἀναφαίνονται πλέον. Καὶ ὅμως χρονολογικῶς οἱ τάφοι αὐτοὶ εἶναι ἀρχαιότεροι τῶν τάφων III καὶ I. Εἰς τὸν III ἔχομεν τοὺς σκελετοὺς τριῶν γυναικῶν, εἰς τὸν I τριῶν ἀνδρῶν. Ἐὰν αἱ προσωπίδες ἦσαν ἔθιμον κοινὸν νεωτέρων χρόνων διατὶ οἱ τρεῖς σκελετοὶ τοῦ τάφου I δὲν ἔχουν ὁμοίας; Καὶ αἱ γυναῖκες δὲν εἶχον ἀνάγκην προσωπίδων; Πρὸς τούτοις προσωπίδες εἶναι ἄγνωστοι εἰς τοὺς μεσοελλαδικοὺς χρόνους. Ἐὰν πρόκειται περὶ ἐθίμου, εἰς μεσοελλαδικοὺς τάφους θὰ πρέπη νὰ εὕρωμεν τὴν πρώτην ἀπόπειραν τῆς εἰσαγωγῆς του καὶ τὰ πρῶτα ἄτεχνα ἐλάσματα. Ἐκατοντάδες ὅλαι μεσοελλαδικῶν τάφων ἔχουν ἤδη ἀνασκαφῇ εἰς διαφόρους περιοχὰς τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ ὑπὸ πολλῶν ἐπιστημόνων³. Εἰς οὐδένα τούτων εὐρέθησαν προσωπίδες ἢ καὶ ἀπλᾶ ἐλάσματα δυνάμενα νὰ θεωρηθῶν ὡς προάγγελοι αὐτῶν⁴. Προσωπίδες ἀναφαίνονται ἐν ἐξειλιγμένῃ μορφῇ αἰφνιδίως εἰς τοὺς καθέτους

¹ Εἰς Αἴγυπτον χρυσοκόλλητα ἐγχειρίδια ἐτίθεντο εἰς τοὺς τάφους πριγκιπισσῶν. Τοῦτο ἐσημείωσε πρὸ ἐτῶν ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ἔ.ἀ. σ. 184 ὅρα καὶ ΜΑΡΙΝΑΤΟΝ - ΧΙΡΜΕΡ, ἔ.ἀ. σ. 56.

² G. KARO, Die Schachtgräber von Mykenai, ἀριθ. 253, 254, 259, 623, 624 καὶ πίν. XLVII, XLVIII, XLIX, L, LI, LII. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ΠΑΕ 1952, σ. 449 καὶ εἰκ. 17. ΜΥΛΟΝΑΣ, Ancient Mycenae, εἰκ. 50.

³ Ὅρα WACE καὶ BLEGEN, Middle Helladic Tombs, Symbolae Osloenses 9, 1930, σ. 28-37. ΜΥΛΟΝΑΣ, The Cult of the Dead, σ. 68-82.

⁴ Τὰ χρυσαὶ ἐλάσματα τῶν τάφων τῆς Μόχλου R. SEAGER, Explorations in the island of Mochlos, εἰκ. 8, 9, 41 δὲν ἔχουν σχέσιν πρὸς τὰ μεσοελλαδικὰ ἔθιμα ταφῆς. Ἄλλως τε ὁ ἀνασκαφεὺς τῶν ἐπίστευεν ὅτι ἦσαν διαδήματα.

τάφους Γ, IV και V και ή χρησίς των παύει άποτόμως μετ' αυτούς. Έκ των άνωτέρω καταφαίνεται, νομίζω, ότι και αί προσωπίδες ήσαν στοιχείον επείσακτον, ξένον πρὸς τὰς έλλαδικὰς παραδόσεις και τὰ έθιμα ταφής, τοῦ όποίου ή έγκατάλειψις ήτο φυσική κατόπιν τής πρώτης έντυλώσεως τοῦ νεωτερισμοῦ.

Πρέπει πρὸς τούτοις νά σημειωθῇ ότι ό σκοπός, τὸν όποϊον έξυπηρετούν αί προσωπίδες, δέν είναι έξηκριβωμένος. 'Ο SCHLIEMANN υπέθεσεν ότι δι' αὐτῶν έκαλύπτοντο τὰ πρόσωπα τῶν νεκρῶν, ό δέ ΤΣΟΥΝΤΑΣ έδίδαξεν ότι «σκοπὸς τῶν προσωπίδων ήτο βεβαίως ή διαιώνισις τής μορφής»¹. 'Η έκδοχή αὐτή άπερρίφθη υπό τοῦ ΣΤΑΗ, ό όποϊος υπεστήριξεν ότι αί προσωπίδες έστερεοῦντο επί ξυλίνων λαρνάκων, εἰς τὰς όποίας ένετίθεντο οἱ νεκροί. 'Η υπόθεσις τοῦ ΣΤΑΗ έλησμονήθη σχεδόν άλλ' επί τῶν ήμερῶν μας τήν άνεβίωσεν ό PERSSON². Δυστυχῶς ή προσωπίς τοῦ τάφου Γ δέν εύρέθη εἰς τήν άρχικήν της θέσιν και φαίνεται ότι είχε μετατοπισθῇ έν ὅσῳ ό τάφος εκείνος ήτο άκόμη έν χρήσει. Αἱ άνασκαφαί ὁμως τοῦ Κύκλου Β άπέδειξαν ότι οἱ νεκροί τῶν καθέτων τάφων δέν είχαν έντεθῇ εἰς ξυλίνας λάρνακας και ένίσχυσαν τὸ συμπέρασμα τοῦ KARO ότι και οἱ νεκροί τοῦ Κύκλου Α δέν είχαν ταφῇ έντὸς ξυλίνων κιβωτίων³. Όπως και άν έχη τὸ πρᾶγμα, είναι βεβαίως έξηκριβωμένον ότι άπό παναρχαίων χρόνων εἰς τήν Αἴγυπτον έπεκράτει τὸ έθιμον τής έπιθέσεως προσωπίδων και εἰς τὰ πρόσωπα τῶν νεκρῶν και εἰς τὰ καλύμματα τῶν σαρκοφάγων, εἰς τὰς όποίας οἱ νεκροί ένετίθεντο.

Τὰ δάπεδα τῶν καθέτων τάφων έκαλύπτοντο υπό χαλίκων κατὰ άρχαίον μεσοελλαδικὸν έθιμον. Σκοπὸς τῶν ήτο ή δημιουργία ξηροῦ δαπέδου ὀλίγον ή οὐδόλως έηρεαζομένου υπό τής υγρασίας. Πόσον άπησχόλει τοὺς κτίστας τῶν καθέτων τάφων ή άποφυγή τής διεισδύσεως υδάτων, άποδεικνύεται άπό τήν έξ υδατοστεγοῦς πηλοῦ ένίσχυσιν τής στέγης τῶν. Άλλὰ δέν υπήρχεν άνάγκη χαλίκων διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον εἰς τοὺς θολωτοὺς, διότι τὰ δάπεδά τῶν ήσαν εκ φύσεως ξηρὰ και πρὸς τούτοις προεφυλάσσοντο άπό τήν υγρασίαν υπό παχέος στρώματος υδατοστεγοῦς πηλοῦ, διὰ τοῦ όποίου έκαλύπτοντο τὰ πλευρὰ τής θόλου. Έάν εἰς σπανίας περιπτώσεις συνεσωρεύοντο ὕδατα εἰς τὸ έσωτερικὸν τής θόλου, τότε ειδικὰ μέτρα έλαμβάνοντο διὰ τήν άποχέτευσίν τῶν. Τοῦτο άκριβῶς συνέβη εἰς τὸν λεγόμενον τάφον τής Κλυταιμήστρας⁴. Κατ' άκολουθίαν τὰ δάπεδα τῶν θολωτῶν και θαλαμωτῶν δέν έκαλύπτοντο υπό χαλίκων διότι εἰς τήν περίπτωσίν τῶν δέν υφίστατο πλέον ό πρακτικὸς σκοπός, τὸν όποϊον έξυπηρετούν.

'Η σπάνις ξιφῶν και άλλων ὀπλῶν εἰς τοὺς θαλαμωτοὺς έξηγείται πλήρως υπό τοῦ έθίμου τοῦ μνημονευομένου ήδη υπό τοῦ ΤΣΟΥΝΤΑ⁵, κατὰ τὸ όποϊον οἱ συγγενεῖς τῶν ένταφιασθέντων, εἰς μεταγενεστέρας ένταφιάσεις, αφήρουν εκ τῶν προκατατεθέντων κτερισμάτων τὰ άξιολογώτερα και χρησιμώτερα. 'Η παρατήρησις τοῦ ΤΣΟΥΝΤΑ έπεβεβαιώθη υπό τῶν άνασκαφῶν τοῦ WACE εἰς τὰς Μυκήνας και τοῦ BLEGEN εἰς τήν

1 Μυκῆναι και μυκηναῖος πολιτισμός, σ. 117.

2 Β. ΣΤΑΗΣ, Περί τής χρήσεως μυκηναϊκῶν τινῶν κοσμημάτων, ΑΕ 1907, σ. 31-60. Α. PERSSON, New Tombs at Dendra, σ. 113 έξ. "Όρα και Μ. MEURER έν JdI 1912, σ. 208 έξ.

3 KARO, Schachtgräber, σ. 38 έξ.

4 Σημειώτέον ότι ή υπό τοῦ WACE τελευταία έρευνα τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ 'Επάνω Φούρνου άπέδειξεν ότι τὸ δάπεδόν του έκαλύπτετο υπό χαλίκων. Και ό τάφος αὐτὸς ανήκει εἰς τήν πρώτην και άρχαιότεραν ὁμάδα τῶν θολωτῶν BSA 48, 1953, σ. 72.

5 Μυκῆναι και μυκηναῖος πολιτισμός, σ. 147.

Πρόσυμναν¹. Ἄλλως τε ἡ ὑπὸ τοῦ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ ἀνακάλυψις καὶ ἀνασκαφὴ τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Ρούτση ἀπέδειξε τὸ ἀναληθὲς τοῦ ἐπιχειρήματος τούτου· διότι μεταξὺ τῶν κτερισμάτων τοῦ τελευταίου νεκροῦ τοῦ τάφου τούτου καταλέγονται καὶ δέκα ξίφη καὶ μάχαιραι². Καὶ ἐὰν ἀκόμη τὰ εἰς τοὺς θολωτοὺς τάφους κατατιθέμενα κτερίσματα δὲν ἦσαν οὔτε τόσον πολυάριθμα οὔτε τόσον πολύτιμα ὅσον τὰ εἰς τοὺς καθέτους κατατεθέντα, ἀκόμη καὶ τότε ἡ διαφορὰ δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν νηφαλιότητα, ἡ ὁποία κατὰ φυσικὴν συνέπειαν θὰ ἠκολούθησε τὴν πρώτην ὑπερβολὴν τῆς νεωτεριζούσης τροπῆς, τὴν ὀφειλομένην εἰς Αἰγυπτιακὴν ἱσὺς ἐπιρροὴν καὶ ἀπομίμησιν τῆς Αἰγυπτιακῆς πολυτελείας. Τὴν σχετικὴν εὐτέλειαν τῶν κτερισμάτων, ἐὰν τοιαύτη ὑφίστατο πράγματι, ἀνεπλήρου ἡ μνημειώδης μορφή τῶν τάφων καὶ ἡ πολυτέλεια τῆς προσόψεώς των.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ὑποτεθείσας διαφοράς, αἱ ὁποῖαι, ὥς βλέπομεν, δὲν ὑφίστανται, αἱ ὁμοιότητες τῶν ἐθίμων ταφῆς εἶναι πολυάριθμοι καὶ βαρυσήμαντοι. Μολονότι ὁ Κύκλος φαίνεται ὅτι ἀνῆκεν εἰς μίαν οἰκογενεῖαν βασιλέων ἢ καὶ ἀριστέων τῆς μυκηναϊκῆς πολιτείας, ἕκαστος τῶν καθέτων τάφων ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὴν ταφὴν ἑνὸς ἱσὺς βασιλικοῦ προσώπου καὶ τῶν ἀμέσως πρὸς αὐτὸ προσκειμένων ἀτόμων³. Καὶ κατὰ τοῦτο οἱ καθέτοι ἀκολουθοῦν τὰ ἔθιμα τῶν μεσοελλαδικῶν τῆς δευτέρας περιόδου, διότι φαίνεται ὅτι ἀρχικῶς εἷς καὶ μόνον νεκρὸς ἐνετίθετο εἰς τοὺς κιβωτιστήμους μεσοελλαδικοὺς τάφους. Μετὰ παρέλευσιν χρόνου, ὥς ἀπέδειξαν ἰδίᾳ οἱ τάφοι τοῦ δυτικοῦ νεκροταφείου τῆς Ἑλευσίνος, καὶ δεύτερος καὶ τρίτος νεκρὸς ἐτίθετο εἰς τὸν αὐτὸν τάφον. Καὶ οἱ θολωτοὶ τάφοι κατὰ τὸν WACE, «do not seem to have been family tombs, but to have been intended for one royal tenant and his immediate kin»⁴. Οἱ θαλαμωτοὶ ἦσαν οἰκογενειακοὶ καὶ ἐχρησιμοποιοῦντο ἐπὶ πολλὰ ἔτη διὰ τὸν ἐνταφιασμόν ὅλων τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας, διότι βεβαίως δὲν ἦτο δυνατόν εἰς τὸν πολὺν λαὸν νὰ κατασκευάζῃ δαπανηρὰ μαυσωλεῖα δι' ἕκαστον σημαῖνον μέλος τῆς οἰκογενείας.

Εἰς τὰ δύο εἶδη τῶν τάφων παρατηρεῖται ὁ παραμερισμὸς καὶ ἡ συσώρευσις εἰς γωνίας, εἰς κόγχας ἢ λάγκους τῶν ὀστέων τῶν προγενεστέρως ταφέντων. Τὸ ἔθιμον τοῦτο ἤδη ἐν χρήσει εἰς τοὺς μεσοελλαδικοὺς χρόνους⁵, χαρακτηρίζει δλόκληρον τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν καὶ ὑποδεικνύει ἑλλειψιν σεβασμοῦ πρὸς τὰ ὀστᾶ τῶν προγόνων. Κοινὸν πρὸς τούτοις εἶναι καὶ ἕτερον ἔθιμον, τὸ ὁποῖον καὶ πάλιν ἀποδεικνύει τὴν ἑλλειψιν ταύτην σεβασμοῦ. Ὁ διασκορπισμὸς, ἡ κλοπὴ καὶ ἡ καταστροφὴ ἀκόμη κτερισμάτων ἀνηκόντων εἰς προγενεστέρως ταφέντας ἀπαντᾷ καὶ εἰς τοὺς θαλαμωτοὺς καὶ

1 WACE, Chamber Tombs of Mycenae, σ. 138, 145. BLEGEN, Prosymna, σ. 247.

2 ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Illustrated London News, 6 Ἀπριλίου 1957. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1956, σ. 94.

3 Ὡς γνωστόν, ἐν ὅλῳ δέκα ἐννέα σκελετοὶ εὐρέθησαν εἰς τοὺς ἑξ καθέτους τάφους τοῦ Κύκλου Α: τρεῖς εἰς τὸν τάφον Ι, εἷς εἰς τὸν ΙΙ, πέντε εἰς τὸν ΙΙΙ, ἐκ τῶν ὁποίων δύο ἀνήκον εἰς παιδία, πέντε εἰς τὸν ΙV, τρεῖς εἰς τὸν V καὶ δύο εἰς τὸν VI. Οἱ τάφοι οὗτοι δὲν εἶναι

τῶν αὐτῶν χρόνων φαίνεται δ' ὅτι ὁ VI εἶναι ὁ ἀρχαιότερος, μετ' αὐτὸν εἰς χρονολογικὴν τάξιν ἔρχονται ὁ ΙΙ, ὁ ΙV, ὁ V καὶ νεώτατοι πάντων ὁ ΙΙΙ καὶ ὁ Ι.

4 Mycenae, σ. 19.

5 Τοῦτο καὶ πάλιν ἀπέδειξαν πλήρως οἱ μεσοελλαδικοὶ τάφοι τοῦ δυτικοῦ νεκροταφείου τῆς Ἑλευσίνος, ΠΑΕ 1952, σ. 71. Συσσωρευμένα ἢ παραμερισμένα ὀστᾶ εὐρέθησαν τοῦλάχιστον εἰς τὸν τάφον VI τοῦ Κύκλου Α καὶ εἰς τοὺς τάφους Γ, Ε, Ι, Λ, Ν κλπ. τοῦ Κύκλου Β.

εις τούς καθέτους. Είς τὰ χώματα, τὰ πληροῦντα τούς καθέτους τάφους τοῦ Κύκλου Β, τούς χρησιμοποιηθέντας διὰ τὴν ταφὴν περισσοτέρων τοῦ ἑνὸς ἀτόμων, εὐρέθησαν πολλὰ θρυμματισμένα ἀγγεῖα, τὰ ὅποια βεβαίως ἦσαν κτερίσματα τῶν ἀρχικῶς εἰς τὸν τάφον ἐνταφιασθέντων. Εἰς τὰ χώματα π.χ., τὰ πληροῦντα τὸν τάφον Γ, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχον ἐνταφιασθῇ τέσσαρες νεκροί, εὐρέθησαν ὄστρακα, τὰ ὅποια συγκολληθέντα ἐσχημάτισαν περὶ τὰ εἴκοσι πέντε ἀγγεῖα, ἐν ᾧ πλήρη ἀγγεῖα ἐκβληθέντα τοῦ τάφου εἶχον ἀποτελῇ εἰς τὸ ἄκρον τῆς στέγης τοῦ τάφου Ν¹. Ἡ θέσις τῶν νεκρῶν εἰς κεκαμμένην στάσιν ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὰς δύο ομάδας τῶν τάφων καὶ ἔχει τὴν ἀρχὴν τῆς εἰς μεσοελλαδικὸν ἔθιμον ἐπιβληθέν, νομίζω, ὑπὸ τοῦ μικροῦ χώρου τῶν κιβωτισχῶν τάφων, οἱ ὅποιοι χαρακτηρίζουν τοὺς ἀρχαιότερους χρόνους τῆς μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς. Τὰ εἶδη τῶν κτερισμάτων εἶναι σχεδὸν τὰ αὐτά· μερικὰ ἔργα τέχνης ἀντικαθίστανται ὑπὸ ἄλλων ὡς νεώτεροι τεχνοτροπία καὶ κομποτεχνήματα διαδέχονται ἀλλήλα εἰς τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν ζωὴν. Τὰ ἐπακολουθοῦντα τὸν ἐνταφιασμὸν δεῖπνα εἶναι χαρακτηριστικὰ καὶ τῶν δύο περιόδων, κοινὰ ἐπίσης αἱ ἐπιτύμβιοι στήλαι καὶ τὰ σήματα καὶ τὸ ἔθιμον τοῦ «χεύειν χυτὴν γαῖαν». Ὡς ὁ ἀείμνηστος Α. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ ὑπέδειξε, χαμηλοὶ τύμβοι ἐκάλυπτον χωριστὰ ἕνα ἕκαστον τῶν καθέτων τάφων τοῦ Κύκλου Α². Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Κύκλου Β ἐπεβεβαίωσε τὴν παρατήρησιν αὐτὴν διότι ἕκαστος τῶν τάφων τοῦ Κύκλου τούτου ἐκαλύπτετο ὑπὸ χώματος σχηματίζοντος μικρὸν τύμβον. Ἀλλὰ καὶ αἱ θόλοι τῶν θολωτῶν τάφων ἐκαλύπτοντο κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ὑπὸ χώματος σχηματίζοντος τύμβον μεγάλων διαστάσεων³.

Καθ' ὅσον εἶναι δυνατόν νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῶν ἐθίμων, φαίνεται ὅτι καὶ αἱ ἀντιλήψεις αἱ σχετικαὶ πρὸς τὸν μετὰ θάνατον κόσμον ἦσαν αἱ αὐταὶ καὶ εἰς τὴν περιόδον τῶν καθέτων καὶ εἰς τὴν τῶν θολωτῶν καὶ θαλαμωτῶν. Συναφῆς πρὸς τὰς ἀντιλήψεις αὐτὰς εἶναι καὶ ἡ ἔλλειψις λατρείας τῶν νεκρῶν προγόνων. Ἡ παράδοσις τῆς ὑπάρξεως λατρείας νεκρῶν εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν ἔχει δημιουργηθῇ καὶ ἐπικρατήσῃ, ταύτην δὲ ἀκολουθοῦν πιστῶς καὶ ἄνευ ἐλέγχου σχεδὸν ὅλοι οἱ ἐπιστήμονες. Πρὸ πολλῶν ἐτῶν ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ ἐδέχθη ὅτι οἱ μυκηναῖοι ἐλάτρευον τοὺς νεκροὺς προγόνους ὡς ἐρκείους καὶ προσέφερον εἰς αὐτοὺς ἐναγισμοὺς καὶ τὸ αἷμα σφαγιασθέντων ζώων. «Τὴν ἐξακολούθησιν τῶν ἐναγισμῶν» κατὰ ὠρισμένας ἡμέρας «ἀποδεικνύει...ὁ κυκλοτερὴς βωμός, ὅστις οὐδὲν ἄλλο ἦτο ἢ κτιστὸς βόθρος, ἐπὶ τῶν θολωτῶν ὁμως καὶ θαλαμοειδῶν δὲν ἀνεκαλύφθη ποτὲ κτίσμα τι ὅμοιον». Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας ὁ WACE ἐδίδαξεν ὅτι: «to the worship of divine beings the Mycenaeans almost certainly added the cult of the dead». Ἀλλὰ διατί; Ὡς μόνην ἐξήγησιν τῆς ἀντιλήψεώς του γράφει: «their tholos and chamber tombs with the evidence of the ritual of the burial and the whole circumstances of the Grave Circle at Mycenae, where the royal tombs were enclosed as a sacred area for the practice of a cult, indicate more clearly than words

¹ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ΠΑΕ 1952, σ. 443· 1953, σ. 226. ΜΥΛΟΝΑΣ, Ancient Mycenae, σ. 134 καὶ εἰκ. 65. Διὰ τὸ ἔθιμον αὐτὸ εἰς τοὺς χρόνους τῶν θαλαμωτῶν ὄρα μεταξὺ ἄλλων καὶ WACE, Chamber Tombs of Mycenae, σ. 130.

² ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ, Περὶ τῶν βασιλικῶν τάφων τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν, ΑΕ 1918, σ. 58. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ΠΑΕ 1953, σ. 224-225.

³ WACE, JHS 74, 1954, σ. 170. BSA 50, 1955, σ. 209-236.

that there was a definite cult of the dead in Mycenaean Greece»¹. Καὶ ἡ ἐξήγησις αὕτη, μολονότι ἀληθοφανής, ἐν τούτοις ὅμως δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν πραγματικότητα. Ἡ ἀποβολὴ καὶ ὁ θρυμματισμὸς τῶν κτερισμάτων, ἀκόμη καὶ τῶν ὀστέων τῶν προγενεστέρων, ἡ χαρακτηριζούσα τὰ ἔθιμα τῶν θαλαμωτῶν δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὴν ὑπόθεσιν τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν τὴν ἀνεξελέγκτως υἱοθετηθεῖσαν. Λατρεία προϋποθέτει σεβασμὸν τῶν λειψάνων τῶν προγενεστέρων, ἐναγισμοὺς καὶ ἀναθήματα κατὰ περιόδους. Τὰ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν προελθόντα στοιχεῖα δὲν ὑποδεικνύουν, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον ἀποδεικνύουν, τὴν τέλεσιν ἐναγισμῶν καὶ τὴν ἀνάθεσιν κατὰ περιόδους καὶ ἐπὶ χρόνον ἀφιερωμάτων εἰς τοὺς νεκρούς. Πολυπληθεῖς τάφοι τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων ἔχουν ἤδη σκαφῇ, εἰς οὐδένα ὅμως εὐρέθησαν ἱχνὴ λατρείας ἀναγόμενα εἰς προϊστορικοὺς χρόνους². Ἐνδείξεις λατρείας εὐρέθησαν εἰς μερικοὺς θολωτοὺς καὶ θαλαμωτοὺς τάφους· ὅλαι ὅμως αἱ ἐνδείξεις αὗται ἀνάγονται εἰς μεταγενεστέρους χρόνους καὶ ἀποδεικνύουν μόνον ὅτι ἡ λατρεία τῶν νεκρῶν ἤρχισεν εἰς τὴν ὑστερωτέραν γεωμετρικὴν ἐποχὴν³.

Ἡ ὥντως θαυμαστὴ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τῶν θολωτῶν καὶ ἡ διακόσμησις τῆς προσόψεως τῆς εἰσόδου τῶν ἄγει εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι κατεσκευάσθησαν τόσον μεγαλοπρεπεῖς διὰ νὰ χρησιμεύσουν ὡς ἡ αἰωνία κατοικία τοῦ ἄρχοντος, ὡς ὁ τόπος ὅπου ὁ ἄναξ καὶ νεκρὸς θὰ παρέμενε διὰ νὰ δέχεται τὴν λατρείαν τῶν ὑπηκόων του⁴. Ἀλλὰ καὶ οἱ θαλαμωτοὶ τάφοι, ὡς τάφοι ἀνθρώπων κοινῶν καὶ οὐχὶ ἀριστέων, εἶναι συγκριτικῶς μνημειώδεις καὶ θαυμαστοί. Ἡ γλυπτὴ διακόσμησις τῆς προσόψεως τῆς εἰσόδου τῶν θολωτῶν εὐρίσκει παράλληλον εἰς τὴν διὰ χρωμάτων ποικίλην διακόσμησιν τῆς εἰσόδου τῶν θαλαμωτῶν⁵. Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ θεωρήσωμεν τοὺς θαλαμωτοὺς τάφους ὡς τὴν μόνιμον κατοικίαν τῶν εἰς αὐτοὺς ἐνταφιασθέντων, ὅταν τὰ ὀστᾶ τῶν συσσωρεύονται τόσον ἀνευλαβῶς εἰς τὰς γωνίας καὶ κόγχας, οὐχὶ σπανίως δὲ καὶ ἀπορρίπτονται εἰς τὸν δρόμον, ὅταν τὰ κτερίσματά των θρυμματίζονται, διασκορπίζονται καὶ ἀποβάλλονται, τὰ δὲ πολυτιμότερα τούτων κλέπτονται ὑπ' αὐτῶν τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας; Ὁ WACE πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἀπέδειξεν ὅτι: «the earlier burials by members of what apparently was a well-to-do family were thrown out into the dromos by later members of the family without regard for the remains of their ancestors». Εἰς τὰς παρατηρήσεις αὐτὰς ὁ BLEGEN προσέθεσε: «it is evident that the actual physical remains of the dead were held in little respect when the time came for subsequent burial»⁶. Ἐὰν ἡ ὑπόθεσις τῆς λατρείας εἶναι ἀπίθανος διὰ τοὺς θαλαμωτούς, εἶναι ἐξ ἴσου ἀπίθανος καὶ διὰ τοὺς θολωτούς. Πρέπει νὰ ἐπαναλάβωμεν ὅτι μέχρι τοῦδε οὐδὲ ἓν στοιχεῖον ἀνεκαλύφθη ὑποδεικνύον λατρείαν τελουμένην εἰς θολωτοὺς τάφους καὶ εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους.

1 ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμὸς, σ. 150 καὶ 170. WACE, Mycenae, σ. 116.

2 MYLONAS, The Cult of the Dead, σ. 64-105.

3 MARTIN P. NILSSON, The Minoan - Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion, 2^a ἔκδοσις, σ. 603 ἐξ. BLEGEN, Prosymna, σ. 262-263. ΑΕ 1937, σ. 377-390. MYLONAS, The Cult of the Dead, σ. 102-103 καὶ Ἡ ἀρχὴ τῆς λατρείας τῶν ἡρώων, Τιμη-

τικὸς τόμος Ἀ. Ἀλιβιζάτου, σ. 3-9.

4 Ὅρα τὰ ὑπὸ τοῦ WACE λεγόμενα, ἀνωτέρω σημ. 1.

5 ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμὸς, σ. 135.

6 WACE, Chamber Tombs of Mycenae, σ. 130, 145. BLEGEN, Prosymna, σ. 247. Ὅρα καὶ ΜΑΡΙΝΑΤΟΝ εἰς ΑΕ 1932, σ. 23.

Υποτίθεται όμως ότι οί κάθετοι τάφοι τῶν Μυκηναίων, καὶ δὴ ὁ περιορισμός των εἰς Κύκλον, ἀποδεικνύουν τὴν ὑπόστασιν λατρείας διὰ τοὺς βασιλεῖς. Ποῖα ὅμως στοιχεῖα ἔχομεν καὶ διὰ τὴν ὑπόθεσιν αὐτήν; Εἰς τὸν Κύκλον Α καὶ ἄνωθεν τοῦ τάφου IV ὁ SCHLIEMANN ἀνεκάλυψε κυκλωτερὴ «βωμόν» καὶ εἰς τὸ μέσον περὶ τοῦ Κύκλου Α ὁ ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ ἀνέσκαψε σπηλαιώδη κοιλότητα, εἰς τὴν ὁποίαν, κατ' αὐτόν, ἐναγισμοὶ καὶ ἀναθήματα προσεφέροντο εἰς τοὺς νεκρούς. Ἐπὶ τῶν στοιχείων τούτων κυρίως βασίζεται ἡ πίστις πρὸς τὴν λατρείαν τῶν νεκρῶν τῶν ἀποτεθέντων εἰς τοὺς καθέτους τάφους. Ἄς ἐξετάσωμεν ὅμως τὰ στοιχεῖα αὐτὰ μὲ περισσοτέραν προσοχήν. Εἶναι προφανὲς ἐκ τῶν πραγμάτων, ὡς ὁ WACE ἀπέδειξεν, ὅτι ὁ χώρος τοῦ Κύκλου Α ἰσοπεδώθη εἰς ΥΕ III χρόνους, ὅτε ἰδρύθη καὶ ὁ ἐκ πλακῶν περίβολός του. Ὁ ἐξωραϊσμός τοῦ Κύκλου, ὡς καὶ ἡ περὶ αὐτὸν καμπὴ τοῦ δυτικοῦ Κυκλωπειῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως, ἀποδεικνύουν ὅτι εἰς τοὺς ΥΕ III χρόνους ὁ σεβασμός τῶν μυκηναίων πρὸς τὴν περιοχὴν τοῦ Κύκλου καὶ πρὸς τοὺς βασιλικούς τάφους, τοὺς ὁποίους ἐνέκλειε, ἦτο σημαντικός. Ἐὰν τὸ σπήλαιον καὶ ὁ βωμὸς ἀπετέλουν τὸ κέντρον λατρείας τότε ἡ λατρεία αὕτη θὰ συνεχίζετο καὶ εἰς τοὺς ΥΕ III χρόνους καὶ κατὰ τὸν ἐξωραϊσμόν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐλαμβάνετο φροντὶς διὰ τὴν διατήρησίν των. Ὁ βωμὸς τοῦλάχιστον θὰ ἔπρεπε νὰ μεταφερθῇ εἰς τὸ νέον ἐπίπεδον τὸ σχηματισθὲν διὰ τῆς ἰσοπεδώσεως, ὅπως ἐγένετο καὶ διὰ τὰς στήλας, αἱ ὁποῖαι ἀπὸ τῆς ἀρχικῆς των θέσεως ἀννυψώθησαν εἰς τὸ ἐπίπεδον ἐκεῖνο. Τοῦτο ὅμως δὲν ἔγινε. Καὶ ὁ βωμὸς καὶ τὸ σπήλαιον ἐκαλύφθησαν ὑπὸ παχέος στρώματος χώματος καὶ παρέμειναν ἄχρηστα μέχρι τοῦ τέλους τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ Κύκλου τῆς ὑστεροελλαδικῆς ἐποχῆς οὐδὲ ἐν στοιχείῳ ἀνευρέθη δυνάμενον νὰ ὑποδείξῃ τὴν ὑπόστασιν λατρείας. Ἐσχάτως ὁ συνάδελφος κ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ ὑπεστήριξεν ὅτι καὶ ὁ βωμὸς ἀρχικῶς ἐχρησίμευε διὰ τὴν διεΐδυσιν χοῶν εἰς τὸν τάφον, ἀφ' οὗ ἡ στέγη του εἶχε κλεισθῇ καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ τυπικοῦ τῆς ταφῆς, ὁ δὲ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ὡς μοι ἐδήλωσε προσωπικῶς, πιστεύει ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ SCHLIEMANN εὑρεθὲν κτίσμα δὲν εἶναι κἄν βωμός. Πρὸς τούτοις ὁ NILSSON ἡμφεσβήτησε τὴν λατρευτικὴν ὕφὴν τῆς ἐπιχώσεως τοῦ σπηλαιώδους κοιλώματος¹.

Ὑπεέθη ἐπίσης ὅτι εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ Κύκλου Α, εἰς τὴν περιοχὴν δηλαδή, ἣ ὁποία δὲν περιέχει καθέτους τάφους, ὑπῆρχε ναῖσκος διὰ τὴν λατρείαν τῶν νεκρῶν. Ἄλλ' εἰς τὴν περιοχὴν ἐκείνην ὁ ΣΤΑΜΑΤΑΚΗΣ ἀνεκάλυψε τοῦλάχιστον τέσσαρας λακκοειδεῖς τάφους, περισσότεροι δὲ ἀσφαλῶς θὰ ὑπῆρχον καὶ κατεστράφησαν κατὰ τὴν ἰσοπέδωσιν τοῦ χώρου, ὅτε ἀκόμη καὶ μέρος τοῦ βράχου ἐλαξεύθη πρὸς τοῦτο. Εἰς τοὺς τάφους ἐκείνους προφανῶς ἦσαν ἐνταφιασμένοι οἱ νεκροί, τὰ ὅστ' αὐτῶν ὁποίων ἀνεκάλυψεν ὁ SCHLIEMANN κατεσπαρμένα εἰς τὴν ἐπίχωσιν τοῦ Κύκλου καὶ τὰ ὁποῖα ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ ἀρχικῶς ἀπέδωκεν εἰς δούλους ἢ αἰχμαλώτους σφαγέοντας ἐπὶ τῶν τάφων τῶν κυρίων των². Ἡ καταστροφὴ τῶν σκελετῶν καὶ ἡ διασπορὰ τῶν ὀστέων εἰς τὴν ἐπίχωσιν ἀποδεικνύει ἀκόμη μίαν φορὰν τὴν ἔλλειψιν σεβασμοῦ πρὸς τὰ λείψανα τῶν προγενεστέρων, ἣ ὁποία χαρακτηρίζει τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους. Καὶ

¹ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ εἰς τὸ Γέρας Κεραμοπούλλου, σ. 65
ὑποσ. 1. NILSSON, ἔ.δ. σ. 609.

² ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ἔ.δ. σ. 82-83. WACE, Mycenae, σ. 61.
ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμός, σ. 116.

ἡ ὑπόθεσις λατρείας τελουμένης εἰς ναῖσκον ἐντὸς τοῦ περιβόλου ὅχι μόνον δὲν δύναται νὰ ἀποδειχθῇ, ἀλλὰ φαίνεται ἀδύνατος.

Ὁ περιορισμὸς τοῦ χώρου τῶν τάφων ὑπὸ περιβόλου ἐξελήφθη ὡς στοιχεῖον ἀποδεικτικὸν τῆς χρήσεώς του ὡς τέμενους. Ἦτο ὁμῶς ὁ κύκλος αὐτὸς τέμενος; Πρὸ ἐτῶν ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ἐν τῇ προσπαθείᾳ του ὅπως ἀποδείξῃ ὅτι ὁ Κύκλος ἦτο τύμβος, παρετήρησεν «ὅτι ἡ εἴσοδος τοῦ περιβόλου δὲν ἐκλείετο διὰ θύρας, ... ἀλλ' εἶναι πιθανόν, ὅτι ἡ εἰς τὸ ἱερὸν τέμενος εἴσοδος ἀφήνετο ἐλευθέρᾳ εἰς πάντα τὸν θέλοντα νὰ εἰσέλθῃ καὶ εἰς αὐτὰ τὰ ζῶα ἀκόμη; διότι κύνας τοῦλάχιστον ἔτρεφον οἱ Μυκηναῖοι καὶ ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως»¹. Ἐκ τοῦ Κύκλου Β μανθάνομεν ὅτι ἀρχικῶς χῶρός τις περιορίσθη ὑπὸ περιβόλου διὰ νὰ χρησιμεύσῃ διὰ τὴν ἐνταφίαν τῶν μελῶν βασιλικῆς οἰκογενείας. Ὁ περιβόλος του δὲν ἐκτίσθη ἐκ τῶν ὑστέρων διὰ νὰ μετασχηματίσῃ εἰς τέμενος τὸν χῶρον τῶν βασιλικῶν τάφων. Εἰς τὸν χῶρον τοῦ Κύκλου Β οὐδὲ ἐν στοιχείῳ ἀνεκαλύφθη ὑποδεικνύον λατρείαν, μολοντί ἰδιαίτερα προσοχὴ κατεβλήθη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν διὰ τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς ὑπάρξεως ἀναθημάτων ἢ ἱχνους ἐναγισμῶν. Καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ ὁ χῶρος τοῦ Κύκλου Α φαίνεται ὅτι ἀρχικῶς ὠρίζετο ὑπὸ περιβόλου καὶ ἡ μεταγενεστέρα διασκευὴ του ἀπλῶς ἐπανελάμβανε τὴν ἀρχικὴν διάταξιν. Ὁ κυκλικὸς περίβολος λοιπὸν δὲν εἶναι ἀρκετὸς νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὁ χῶρος ἦτο τέμενος. Τὸν Κύκλον Α ἐσεβάσθησαν οἱ μεταγενέστεροι ὅχι διότι λατρεία ἐτελεῖτο εἰς αὐτὸν ἀλλὰ διότι ἐθεωρεῖτο ἱστορικὸν μνημεῖον, στενὴν σχέσιν ἔχον πρὸς τὴν μυθικὴν τοῦ βασιλικοῦ οἴκου ἱστορίαν καὶ ὡς τοιοῦτο τὸ διετήρησαν. Ἐὰν ὁ διὰ περιβόλου περιορισμὸς κυκλικοῦ χώρου, εἰς τὸν ὁποῖον ὑπῆρχον τάφοι βασιλικοί, ἦτο ἀρκετὸς διὰ νὰ μετατρέψῃ τὸν χῶρον ἐκεῖνον εἰς τέμενος, τότε καὶ ὁ Κύκλος Β θὰ ἔπρεπε νὰ ἐθεωρεῖτο ὡς τέμενος καὶ νὰ ἦτο σεβαστός. Τὸν Κύκλον Β ὁμῶς καὶ αὐτοὶ οἱ μυκηναῖοι ὅχι μόνον τὸν ἠγγόνησαν ἀλλὰ καὶ τὸν παρεβίασαν. Μέρος τοῦ περιβόλου του κατεστράφη ὑπὸ τῶν οἰκοδόμων τοῦ θωλωτοῦ τάφου τῆς Κλυταιμῆστρας καὶ εἰς τὴν περιοχὴν του φαίνεται ὅτι οἱ τεχνῖται κατειργάσθησαν τοὺς ὀγκολίθους, τοὺς ὁποίους ἐχρησιμοποίησαν διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ τάφου ἐκείνου. Πρὸς τούτοις μέρος τοῦ χώρου του θὰ ἐκαλύφθη ὑπὸ τοῦ τύμβου, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὸν WACE, ἐσχηματίσθη ἄνωθεν τῆς θόλου. Εἰς χρόνους μεταγενεστέρους τῆς ἐγκαταλείψεως τοῦ Κύκλου Β, ὁ τάφος Ρ ἐκενώθη, τὸ περίγραμμά του ηὐρύνθη καὶ ἐντὸς αὐτοῦ κατεσκευάσθη ἕτερος τάφος². Ὅλα τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀποδεικνύουν ὅτι οἱ μυκηναῖοι δὲν ἐσεβάσθησαν τὸν Κύκλον Β, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο ἀδύνατον ἐὰν εἰς τὴν περιοχὴν του ἐξησχεῖτο λατρεία νεκρῶν. Συνοψίζοντες τὰ λεχθέντα δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι τὰ δι' ἀνασκαφῶν ἀνακαλυφθέντα στοιχεῖα ἀποδεικνύουν ὅτι λατρεία νεκρῶν δὲν ὑφίστατο οὔτε κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν θωλωτῶν οὔτε κατὰ τὴν περίοδον τῶν καθέτων τάφων.

Μία ἀκόμη παρατήρησις ὑπολείπεται. Ἡ ὑποτεθεῖσα διαδοχὴ δυναστειῶν ἢ καὶ λαῶν βασιίεται ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως τῆς χρονικῆς διαδοχῆς τῶν τύπων τῶν τάφων. Ὑποτίθεται δηλαδὴ ὅτι οἱ θωλωτοὶ καὶ θαλαμῶτοι ἤρχισαν ἰδρυόμενοι ἀφ' οὗ ἔπαυσεν ἡ χρῆσις καὶ ἡ κατασκευὴ τῶν καθέτων. Εἶναι ἄραγε ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἀληθής, στηρίζε-

¹ ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ἑ.δ. σ. 101. Βεβαίως ἡ ὑπόθεσις του περὶ τύμβου ἀστοχεῖ.

² MYLONAS, Ancient Mycenae, σ. 171. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ΠΑΕ 1954, σ. 246 ἐξ.

ταί πως ἐπὶ ἐξηκριβωμένων στοιχείων; Φαίνεται ὅτι ἡ ὑπόθεσις αὕτη στηρίζεται μόνον ἐπὶ ὑποκειμενικοῦ συλλογισμοῦ. «Οἱ θολωτοὶ καὶ θαλαμοειδεῖς τάφοι», γράφει ὀρθῶς ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ, «εἶναι σύγχρονοι ἀλλήλων, ὑστερώτεροι ὅμως ἐν συνόλῳ τῶν τῆς ἀκροπόλεως· περὶ τούτου οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, καὶ ὅταν ἡμεῖς διαιροῦμεν τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν εἰς δύο περιόδους, ἀρχαιότεραν καὶ νεωτέραν, στηριζόμεθα πρὸ πάντων ἐπὶ ταύτης τῆς χρονολογικῆς διαφορᾶς, ἥτις καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς ἀπλῆς καταλογῆς τῶν κτερισμάτων ἐξάγεται»¹. Ὡς εἶδομεν ὅμως, ἐκ τῶν κτερισμάτων καὶ τῶν ἐθίμων ταφῆς δὲν ἀποδεικνύεται διαφορὰ καὶ ἡ διαδοχὴ τῶν τύπων τῶν τάφων ἡ ὑποδεικνυμένη ὑπὸ τῆς διαδοχῆς τῆς ἀρχαιότερας ὑπὸ τῆς νεωτέρας περιόδου δὲν εἶναι παρὰ ἀπλῆ ὑπόθεσις. Δυστυχῶς οἱ θολωτοὶ τάφοι τῶν Μυκηνῶν εἶχον συληθῇ πολὺ πρὸ τῶν χρόνων τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης· καὶ αἱ σύγχρονοι δοκιμαὶ ὀλίγα ἀπέδωσαν καὶ ταῦτα δὲν ἐδημοσιεύθησαν ὡς ἔπρεπε. Εἰς τὸν WACE ὀφείλομεν τὴν πρώτην ἐπιστημονικὴν μελέτην καὶ δημοσίευσιν τῶν θολωτῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν. Ἡ ἀνάλυσις τῆς οἰκοδομῆς των καὶ ὁ καθορισμὸς τῆς ἐξελιξέως των ἀποτελεῖ λαμπρὸν κατόρθωμα καὶ βασικὴν συμβολὴν εἰς τὰς γνώσεις μας περὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Μετὰ πεποιθήσεως δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν τὴν διαίρεσίν του εἰς ὁμάδας καὶ τὴν εἰς ἐκάστην ὁμάδα κατὰ τὰς τῶν θολωτῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν. Δυστυχῶς ὅμως δὲν διεσώθησαν σαφῇ καὶ ἀξιόπιστα στοιχεῖα δυνάμενα νὰ χρονολογήσουν τοὺς περισσοτέρους τῶν τάφων καὶ ἰδίως τοὺς ἀρχαιότερους ἐξ αὐτῶν. Ἐπὶ τῆς χρονολογίας ἐκείνων κυρίως θὰ βασισθῇ τὸ ζήτημα τῆς χρονικῆς διαδοχῆς τῶν τύπων τῶν τάφων ἀπὸ τῶν καθέτων πρὸς τοὺς θολωτούς.

Οἱ ἀρχαιότεροι θολωτοὶ τάφοι τῶν Μυκηνῶν, ὡς ἐξάγεται ἀπὸ τὰς οἰκοδομικὰς των λεπτομερείας, εἶναι ὁ Κυκλώπειος θολωτὸς τάφος καὶ ὁ τοῦ Ἐπάνω Φούρνου, ὡς τοὺς ὠνόμασεν ὁ WACE. Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς των ρυθμὸς, ὁ ὁποῖος τοὺς θέτει ἀσφαλῶς εἰς τὴν πρώτην ὁμάδα, δὲν εἶναι ἀρκετὸς διὰ νὰ τοὺς χρονολογήσῃ. Τὰ ἐξ αὐτῶν ἀντικείμενα, ὀλίγα ὅστρακα εὗρεθέντα εἰς προηγουμένως σκαφεῖσαν περιοχὴν ἢ καὶ εἰς τὰ χώματα προγενεστέρων δοκιμῶν, παρέχουν ἀβεβαίως πληροφορίας. Διὰ τοῦτο τὴν χρονολογίαν των ὁ WACE ἐστήριξεν ἐπὶ συλλογισμοῦ καὶ ὑποθέσεως. Οἱ θολωτοὶ βεβαίως εἶναι τάφοι βασιλικοί. Διὰ τοῦτο λέγει ὁ WACE δὲν θὰ πρέπη νὰ εἶναι οὐδὲ κατὰ τι σύγχρονοι τῶν καθέτων «as it would be absurd to imagine two dynasties ruling simultaneously at Mycenae... The tholos tombs are not Middle Helladic and so cannot be earlier, but must be later. The Shaft Graves are Late Helladic I, and the third group of tholos tombs is Late Helladic III. Thus the first and second groups should fall between the Shaft Graves and the beginning of the fourteenth century B.C., for we assume that the change of royal burial customs coincides with a change of dynasty. Consequently, the earliest tholos tombs should follow the last Shaft Grave»².

Ἡ ὑπόθεσις καὶ ὁ συλλογισμὸς οὗτος βεβαίως ἐθεωρεῖτο ἀρκετὸς εἰς τοὺς χρό-

¹ ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ἔ.ἀ. σ. 146-147.

² WACE, BSA 25, 1921-1923, σ. 391. Διὰ τὴν περιγραφὴν τῶν θολωτῶν ὄρα σ. 283-397 καὶ Mycenae, σ. 16-19. Ἡ νεωτέρα ἔρευνα καὶ μελέτη τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Ἐπάνω Φούρνου καὶ πάλιν δὲν ἀπέδωσαν

ὀριστικὰ δεδομένα διότι, ὡς ὁ περιγράφων τὴν ἔρευναν HOOD γράφει: «Since the tomb has been well looted, it is hard to decide which of the finds from it belong to the original contents of the tomb». BSA 48, 1953, σ. 83.

νους, εἰς τοὺς ὁποίους ἐγένετο καὶ ἐδικαιολογεῖτο ἀπὸ τὰς ὑπαρχούσας τότε γνώσεις. Δὲν δύναται ὅμως νὰ ἰσχύσῃ σήμερον. Ἀφ' ἑνὸς μὲν δυνάμεθα νῦν νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι τὰ ταφικὰ ἔθιμα, ἐκτὸς τοῦ τύπου τῶν τάφων, ἦσαν τὰ αὐτὰ καὶ εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν καθέτων καὶ εἰς τὴν τῶν θολωτῶν. Ἀφ' ἑτέρου ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Κύκλου Β, μερικοὶ τοῦλάχιστον τῶν καθέτων τάφων τοῦ ὁποίου ἦσαν σύγχρονοι τῶν τοῦ Κύκλου Α, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ὑπόθεσις ὑπάρξεως διπλοῦ βασιλικοῦ γένους εἰς τὰς Μυκήνας, ὅπως πολὺ ἀργότερον καὶ εἰς τὴν Σπάρτην, δὲν εἶναι τόσον «absurd» ὅσον ὑπετέθη· ὅτι ἡ ταφή συγχρόνων βασιλικῶν ἀτόμων καὶ ἀριστέων εἰς δύο διάφορα νεκροταφεῖα, εἰς δύο διαφόρους Κύκλους, εἶναι πραγματικότης¹. Καὶ εἶναι ἐξ ἴσου πιθανὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας τοῦ Κύκλου Β ἤρχισαν νὰ κτίζουν καὶ νὰ χρησιμοποιοῦν θολωτοὺς τάφους ἐν ᾧ τὰ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας τοῦ Κύκλου Α ἐξηκολούθουν νὰ τὸν χρησιμοποιοῦν. Πρὸς τούτοις ἡ ὑπόθεσις καὶ ὁ συλλογισμὸς ὅτι οἱ ἀρχαιότεροι θολωτοὶ πρέπει νὰ τεθοῦν «between the Shaft Graves and the fourteenth century» δὲν εὐσταθεῖ, διότι εἶναι δυνατόν νὰ ὑποτεθῇ, μετὰ τῆς αὐτῆς ἐὰν μὴ περισσοτέρας πιθανότητος, ὅτι μερικοὶ τῶν θολωτῶν καὶ θαλαμωτῶν ἦσαν σύγχρονοι τῶν νεωτέρων καθέτων. Ἄλλως τε ἡ κατασκευὴ καθέτων τάφων δὲν παύει εἰς τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ΥΕ Ι περιόδου. Αὐτὸς ὁ WACE ἀπέδωσε τὸν κάθετον τάφον, ὁ ὁποῖος εὐρέθη κάτωθεν τοῦ δαπέδου τῆς σιταποθήκης, εἰς ΥΕ ΙΙ χρόνους· καὶ ὁ κάθετος κτιστὸς τάφος ὁ ἰδρυθεὶς εἰς τὸν τάφον Ρ τοῦ Κύκλου Β ἀνάγεται εἰς τοὺς ἰδίους χρόνους. Ἴσως εἰς τοὺς ἰδίους χρόνους πρέπει νὰ ἀναχθῇ καὶ ὁ κάθετος τάφος ἐκ τοῦ ὁποίου ἀφηγήθη ὁ «θησαυρός», τὸν ὁποῖον ἀνεῦρον ὁ ΣΤΑΜΑΤΑΚΗΣ καὶ ὁ ΔΡΟΣΙΝΟΣ πρὸς μεσημβρίαν τοῦ Κύκλου Α². Μερικοὶ τῶν θαλαμωτῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν φαίνεται ὅτι εἶναι προγενέστεροι τοῦ 1510 π.Χ. καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ BLEGEN δημοσίευσις τῶν εὐρημάτων τοῦ ἀειμνήστου ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΟΥ τοῦ θολωτοῦ τάφου τῆς Τραγάνας ἀποδεικνύει ὅτι καὶ θολωτοὶ τάφοι ἦσαν ἐν χρήσει πολὺ πρὸ τοῦ τέλους τῆς ΥΕ Ι ἐποχῆς, πολὺ πρὸ τοῦ τέλους τῆς δεκάτης ἑκτῆς π.Χ. ἑκατονταετηρίδος³. Διὰ ταῦτα νομίζω ὅτι καὶ τὸ ἐπιχείρημα τῆς διαδοχῆς τῶν τύπων τῶν τάφων, ἐπὶ τοῦ ὁποίου στήριζεται κυρίως ἡ ὑπόθεσις τῆς διαδοχῆς τῶν δυναστειῶν, δὲν εὐσταθεῖ διότι φαίνεται πιθανώτερον ὅτι ἐπὶ τι χρονικὸν διάστημα ἦσαν ἐν χρήσει καὶ οἱ κάθετοι τῶν Κύκλων καὶ οἱ ἀρχαιότεροι τῶν θαλαμωτῶν καὶ θολωτῶν. Τοῦτο βεβαίως ἀναιρεῖ αὐτὴν τὴν βάσιν τῆς ὑποθέσεως τῆς διαδοχῆς δυναστειῶν.

Ἡ ἀνασκόπησις τῶν ἐθίμων τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἐν γένει καὶ τῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα ὑπετέθησαν ὡς ὑποδεικνύοντα διαφορὰς, νομίζω ὅτι ἀπέδειξεν ὅτι οὐδεμία διαφορὰ εἰς τὰ ἔθιμα ταφῆς ὑπάρχει ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν καθέτων μέχρι καὶ τοῦ τέλους τῶν χρόνων τῶν θολωτῶν. Ἐξέλιξις αὐτῶν ὁμαλὴ δύναται νὰ διακριθῇ οὐχὶ ὅμως καὶ διαφορὰ. Μόνη παραμένει ἡ διαφορὰ τοῦ τύπου τῶν τάφων. Αὕτη ὅμως δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν πρωτοβουλίαν ἄρχοντος καὶ γένους κραταιοῦ, ἐλθόντος εἰς ἐπαφὴν μὲ ξένους, Αἰγυπτιακοὺς τύπους τάφων, τοὺς ὁποίους, ὡς μεγαλοπρεπεστέρους καὶ πε-

¹ MARINATOS, ἑ.ἀ. σ. 83-86. MYLONAS, Ancient Mycenae, σ. 175.

1938-1939, σ. 65 ἑξ.

² WACE, BSA 25, 1921-1923, σ. 59. THOMAS, BSA 39,

³ BLEGEN, An Early Tholos Tomb in Western Messenia, Hesperia 23, 1954, σ. 158-162.

ρισσότερον ανταξίους πρὸς τὴν αὐξηθεῖσαν δύναμιν του καὶ τὸ μεγαλεῖόν του, εἰσήγαγεν εἰς τὴν χώραν του. Δὲν δυνάμεθα λοιπὸν νὰ δημιουργήσωμεν δυναστείας ἢ νὰ στηρίξωμεν τὴν διαδοχὴν δυναστειῶν, οὐδὲ βεβαίως καὶ τὴν ἔλευσιν λαοῦ νέου, εἰς τὴν διαφορὰν ἐθίμων ταφῆς, ἢ ὁποία δὲν ὑπάρχει. Διαδοχὴ δυναστείας εἰς Μυκῆνας εἰς τὸ τέλος τῆς ΥΕ Ι καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς ΥΕ ΙΙ περιόδου ἢ ἔλευσις νέου λαοῦ δὲν ἀποδεικνύεται ὑπὸ τῶν μέχρι τοῦδε ἐξηκριβωμένων δι' ἀνασκαφῶν εὗρημάτων.

Ύστεροελλαδικὴ ΙΙΙ ἐποχὴ (ΥΕ ΙΙΙ, περίπου 1400 - 1100 π.Χ.)

Ἡ ΥΕ ΙΙΙ ἐποχὴ περιλαμβάνει τὴν περίοδον τῆς ζωῆς τῶν Μυκηνῶν, ἀμυδρὰν ἀπεικόνισιν τῆς ὁποίας εὐρίσκομεν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν μυθολογίαν, εἰς τὴν περὶ Περσέως καὶ Ἀτρειδῶν παράδοσιν. Αἱ πρῶται δύο ἑκατονταετηρίδες τῆς φαίνεται ὅτι ἦσαν χρόνοι ἀκμῆς καὶ αὐξήσεως ἰσχύος, ἀντικατοπτριζομένης εἰς τὸ μέγα τοῦ Ἀγαμέμνονος κῦρος καὶ εἰς τὴν ἔκτασιν τοῦ βασιλείου του, ὡς ἀναφέρεται εἰς τὸ Β τῆς Ἰλιάδος. Οἱ ἄνακτες τῆς ΥΕ ΙΙΙ ἐποχῆς ἔκτισαν μεγαλοπρεπὲς ἀνάκτορον εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου, περιέβαλον τοὺς πρόποδάς του με *τείχη λάϊνα Κυκλώπι' οὐράνια* καὶ ἐπέθηκαν τὸν βασιλικὸν των θυρεὸν εἰς τὴν μεγάλην εἴσοδον τῆς ἀκροπόλεως¹. Περὶ τὴν ἀκρόπολιν ὁ πολὺς λαὸς τῶν Μυκηνῶν κατῴκει κατὰ κόμας, περιλαμβανούσας καὶ τὸ νεκροταφεῖον ἐκάστου γένους, μετὰ τῶν ὁποίων ὑπῆρχον εὐρεῖαι ὁδοί². Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ ΤΣΟΥΝΤΑ καὶ τοῦ WACE ἰδίᾳ μᾶς ἐγνώρισαν λεπτομερειακῶς τὰς Μυκῆνας τῆς ὑστεροελλαδικῆς ΙΙΙ ἐποχῆς, ἃν καὶ δὲν ἔλυσαν ὅλα τὰ προβλήματα τὰ σχετικὰ πρὸς τὰ κτίσματά της.

Ἐν τῶν προβλημάτων τούτων ἀφορᾷ εἰς τὴν χρονολογίαν καὶ τὴν ἱστορίαν τῶν τειχῶν τῆς ἀκροπόλεως. Ἀφ' ὅτου ὁ STEFFEN ἐξεπόνησε τὸ τοπογραφικὸν σχέδιον τῶν Μυκηνῶν, τὸ ὁποῖον ἀκόμη καὶ τώρα εἶναι τὸ μόνον ὑπάρχον καὶ τὸ χρησιμοποιούμενον ὑπὸ τῶν ἐπιστημόνων, καὶ ἀφ' ὅτου ὁ SCHLIEMANN ἀνεκάλυψε καὶ ἀνέσκαψε τὸν Κύκλον Α, τὰ Κυκλώπεια τείχη ἐπέσυραν πρὸς ἑαυτὰ τὸν θαυμασμὸν τῶν ἐπισκεπτῶν καὶ τῶν μελετητῶν. Ἐν τούτοις ὅμως καὶ μέχρι τῶν ἡμερῶν τοῦ WACE δὲν εἶχε γίνεи σοβαρὰ προσπάθεια πρὸς καθορισμὸν τῶν χρόνων των. Γενικῶς ἐτίθεντο εἰς μίαν περίοδον προϊστορικὴν, τῆς ὁποίας τὰ χρονικὰ ὄρια ἦσαν ἐπίσης ἀβέβαια. Ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ πρῶτος προσεπάθησε νὰ τὰ διακρίνῃ εἰς ἀρχαιότερα καὶ νεώτερα κτίσματα, ἃν καὶ τὰ ἀνήγαγεν εἰς μίαν περίοδον, τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἀποκληθεῖσαν νεωτέραν μυκηναίαν περίοδον. Κατ' αὐτόν, τὸ βόρειον Κυκλώπειον τεῖχος ἀνῆκεν εἰς τὴν πρώτην καὶ ἀρχαιότεραν περίοδον τῆς τειχοποιίας τῶν Μυκηνῶν. Εἰς τὴν δευτέραν ἀνῆκεν ἡ Πύλη τῶν Λεόντων καὶ τὸ πρὸς νότον αὐτῆς δυτικὸν Κυκλώπειον τεῖχος, κτισθέντα οὐχὶ πολὺ ὑστερώτερον «τῆς κατασκευῆς τοῦ περιβόλου τοῦ Κύκλου Α» καὶ εἰς χρόνους καθ' οὓς ἐγένετο «μεγάλῃ μεταβολῇ ἐν τῷ σχεδίῳ τῆς ἀκροπόλεως ἥτις ἠϋξήθη τότε». Τέλος εἰς τρίτην καὶ νεωτάτην περίοδον ἀνήγαγε τὴν βορειοανατολικὴν ἐπέκτασιν τοῦ τεύχους, τὴν περικλείουσιν καὶ τὴν ὑπόγειον δεξαμενὴν³.

1 ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ, Τρωάδες, 1087 ἐξ. Καὶ ὁ NONNOS, Διονυσιακά ΧΛΙ 268 ἐξ. λέγει ὅτι αἱ Μυκῆναι εἶχον περιζωσθῆ: *στέμματα τειχιόεντι... Κυκλώπων κανόνεσσι*.

2 ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ἔ.ἀ. σ. 21 καὶ 234.

3 ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ἔ.ἀ. σ. 109 καὶ JdI 1895, σ. 143 ἐξ.

Ἡ γνώμη αὕτη τοῦ ΤΣΟΥΝΤΑ, ἡ διατυπωθεῖσα τὸ 1893, δὲν ἐγένετο δεκτὴ, ἡ μάλ-
λον ἡγνοήθη καὶ μεταγενέστεροι ἐρευνῆται καὶ συγγραφεῖς εἰς τὰς περιγραφὰς τῶν
τῆς ἀκροπόλεως οὐδεμίαν προσπάθειαν κατέβαλον διὰ τὸν ἀκριβῆ χρονολογικὸν ὁρι-
σμὸν τῶν τειχῶν καὶ ἄνευ ἐνδοιασμοῦ τὰ ἔθετον γενικῶς εἰς τὴν νέαν περίοδον τῆς
μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, θεωροῦντες αὐτὰ κάπως μεταγενέστερα τῶν τειχῶν τῆς Τίρυνθος.
Ἡ πρώτη ἐπιστημονικὴ καὶ θετικὴ προσπάθεια διὰ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησιν τῶν τει-
χῶν ἐγένετο ὑπὸ τοῦ WACE, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλομεν καὶ τὴν πρώτην ἐπιστημονικὴν
μελέτην καὶ τῶν ἐν τῇ ἀκροπόλει εὐρημάτων τοῦ ΤΣΟΥΝΤΑ. Τὰ χρονολογικά του συμπε-
ράσματα ἐστήριξεν, ὡς ἦτο φυσικόν, εἰς τὰ ὀστρακα ἀγγείων, τὰ ὁποῖα αὐτὸς ἀνεκάλυψεν.
Ὅτε τὸ πρῶτον ἐπραγματεύθη τὸ χρονολογικὸν περὶ τῶν τειχῶν πρόβλημα, αἱ γνώσεις
τῶν ἐρευνητῶν διὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἀγγειογραφίαν, μολονότι καὶ περισσότεραι ἦσαν ἢ
εἰς τοὺς χρόνους τοῦ FURTWÄNGLER, τοῦ LOESCHKE καὶ τοῦ ΤΣΟΥΝΤΑ καὶ καλύτερον
ἐξηκριβωμένοι, κατόπιν τῶν στρωματογραφικῶν παρατηρήσεων καὶ τῶν εὐρημάτων
αὐτοῦ τοῦ WACE, τοῦ BLEGEN καὶ τοῦ EVANS, ἐν τούτοις ὅμως δὲν ἦσαν τόσον πλήρεις
εἰς τὰς λεπτομερεῖας ὅσον σήμερον. Διὰ τοῦτο ἀρχικῶς εἰς τὴν μνημειώδη ἐρευνάν του
ὁ WACE ἀναφέρεται γενικῶς εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙ ἐποχὴν χωρὶς καὶ νὰ καθορίῃ ἐκάστοτε μερι-
κώτερον τοὺς χρόνους εἰς τοὺς ὁποίους ἀνήκουν τὰ σπουδαιότερα διὰ τὸ πρόβλημά μας
τῶν ὑπ' αὐτοῦ εὐρεθέντων ὀστράκων. Ἡ ἀρχικὴ του θαυμαστὴ προσπάθεια, γενομένη
εἰς χρόνους γενικοτήτων καὶ ἀβεβαιότητος, φαίνεται ὅτι συνεκεντρώθη εἰς τὴν ἐξακρι-
βωσιν τῆς ἐποχῆς, εἰς τὴν ὁποῖαν γενικῶς ἀνάγονται τὰ εὐρήματά του καὶ εἰς τὸν καθορι-
σμὸν τοῦ χρονικοῦ ὁρίου, πρὸ τοῦ ὁποῖου δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀναχθῶν τὰ τεῖχη. Τοῦτο
βεβαίως ἦτο ἡ μόνη τότε δυνατὴ ἐπιστημονικὴ κατεύθυνσις. Εἶναι βέβαιον ὅτι αὐτὸς
ὁ WACE θὰ ἐπεξεργάζετο τὰ εὐρήματά του καὶ πάλιν καὶ ὑπὸ τὸ φῶς τῶν συγχρόνων
γνώσεων, εἰς τὴν αὖξιν τῶν ὁποίων τόσον συνέβαλε, καὶ θὰ κατέληγεν ἴσως εἰς θε-
τικώτερα χρονολογικά συμπεράσματα. Ἀλλὰ δυστυχῶς τὰ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν του
ὀστρακα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐστήριξε τὰ συμπεράσματά του, ἠφανίσθησαν κατὰ τὸ διά-
στημα τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου καὶ τῆς κατοχῆς τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τοῦ Ἰτα-
λικοῦ καὶ τοῦ Γερμανικοῦ στρατοῦ καὶ οὕτως ἐξέλιπεν ἡ δυνατότης τῆς νέας τῶν με-
λέτης. Διὰ τοῦτο νεώτεροι ἀνασκαφαὶ καὶ ἡ ἐπανάληψις τῆς προηγηθείσης ἐρεῦνης ἐπε-
βλήθη ὑπὸ τῶν πραγμάτων. Προτοῦ προβῶ εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς νεωτέρας ταύτης
ἐρεῦνης, τῆς ἀναληφθείσης ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, εὐρίσκω
ἀπαραίτητον τὴν ἀνασκόπησιν τῶν συμπερασμάτων τοῦ WACE καὶ τὴν κατὰ τὸ δυνατόν
στάθμισιν τῶν δεδομένων ἐπὶ τῶν ὁποίων τὰ ἐστήριξε.

Τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἀνακαλυφθέντα καὶ χρησιμοποιηθέντα δεδομένα διὰ τὴν χρονολό-
γησιν τῶν τειχῶν καὶ τῶν πυλῶν τῆς ἀκροπόλεως ἔχουν ὡς ἑξῆς:

α. Βόρειον Κυκλώπειον τεῖχος καὶ βόρειος Πυλῖς. Εἰς τὴν σελίδα 12 τοῦ 25^{ου} τό-
μου τοῦ Annual of the British School διὰ τὰ ἔτη 1921 - 1923, εἰς τὸν ὁποῖον δίδεται
ἡ λεπτομερὴς περιγραφὴ τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν τοῦ WACE, εὐρίσκομεν τὰ ἑξῆς:
«Similar Investigations were made under the Cyclopean wall at two points between
the Lion Gate and the so-called Postern Gate, and under the threshold of the latter.
In every case L. H. III. sherds were found. It thus seems that the circuit wall of

Mycenae should be dated to this same period; in other words, it cannot be older than the beginning of the fourteenth century B.C., since the finds at Tell-el-Amarna give us a fixed point for the date of L. H. III. pottery». Τὰ ἀνακαλυφθέντα ὄστρακα οὔτε περιεγράφησαν, οὔτε ἀπεικονίσθησαν.

β. Πύλη τῶν Λεόντων. Σχετικῶς διὰ τὴν Πύλην αὐτὴν γράφει ὁ WACE: «A pit dug directly in front of the threshold of the gate enabled us to dig between the threshold block and the rock on which it rests. In this small crack a few potsherds were found, and none of these are earlier in date than L. H. III»¹. Πόσα ἦσαν τὰ ὀλίγα αὐτὰ ὄστρακα δὲν ὁρίζεται, οὔτε ἐὰν ἦσαν γραπτὰ ἢ εἰς ποῖα σχήματα ἀγγείων ἀνήκον· οὐδὲ καὶ ἀπεικονίσθησαν εἰς τὴν δημοσίευσιν.

Χρονολογικὰ συμπεράσματα διὰ τὴν Πύλην ἐστηρίχθησαν καὶ ἐπὶ τῆς ὁμοιότητος, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ἡ τοιχοδομία τῆς πρὸς τὴν τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως. «Architecturally», παρατηρεῖ ὁ WACE, «both from the character of the masonry and the somewhat sparing use of the saw, the tomb resembles the Lion Gate and the ashlar masonry near it. One is strongly tempted to assign them to the same period...» καὶ ἡ περίοδος αὕτη εἶναι «the very beginning of the Third Late Helladic period, about 1400 B.C.»².

Τὰ ἐκ τῶν ἐρευνῶν α καὶ β ὄστρακα ἀπετέλεσαν τὰ δεδομένα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ὁ WACE ἐστήριξε τὸ συμπέρασμά του διὰ τὴν χρονολογίαν τῶν τειχῶν. «The evidence we have obtained», γράφει, δηλ. τὰ ὀλίγα ὄστρακα, τὰ ὁποῖα οὔτε περιέγραψεν οὔτε ἀπεικόνισε «shows that the walls of Mycenae are not earlier than L. H. III... The two citadels (τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν Μυκηνῶν) correspond well with one another in all respects, and we can date the building of both to the early part of the L. H. III.; in other words, not long before the beginning of the fourteenth century B.C.»³.

γ. Τὰ ὑπὸ τοῦ WACE μνημονευόμενα ὡς ἄνω δεδομένα ἀναφέρονται βεβαίως μόνον εἰς τὰς Πύλας καὶ τὸ βόρειον Κυκλώπειον τεῖχος. Διὰ τὸ δυτικὸν Κυκλώπειον ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: «The stone packing (πρὸ τοῦ τοίχου ὑπ' ἀριθμὸν 63, εἰκ. 3) runs westward under the lowest course of Cyclopean blocks of the acropolis wall for which it forms the bedding... On and among this stone packing we found a quantity of pottery which can be classified thus: Early Helladic, two sherds... Middle Helladic, fourteen sherds... Late Helladic II, twelve sherds... Late Helladic III, one hundred and nine sherds, which include the characteristic shapes, kraters, deep bowls, kylikes (mostly plain, but some with murex and floral patterns), alabastra, stirrup vases, mugs (one piece with a stippled or thrush-egg pattern), jugs of a hydria type; one piece had added white paint. There were also three animal and eight female terracotta figurines of the usual L. H. III. types...»⁴. Ἡ προσεκτικὴ ἀπαρίθμησης τῶν ὀστράκων ἔρχεται εἰς φανεράν ἀντίθεσιν πρὸς τὰς γενικότητας τῶν μνημονευομένων ὀστράκων τῶν ἐρευνῶν α

1 BSA 25, 1921-1923, σ. 11 12. Παραθέτω τὰς περι-
κοπὰς εἰς τὴν Ἀγγλικὴν διὰ νὰ ἀποφύγω παρεξηγήσεις,
αἱ ὁποῖαι εἶναι δυνατόν νὰ ἐκπηγάσουν ἀπὸ μετάφρασιν
τῶν ὁσονδήποτε πλήρη.

2 Αὐτ. σ. 13, 352-353 καὶ 391.

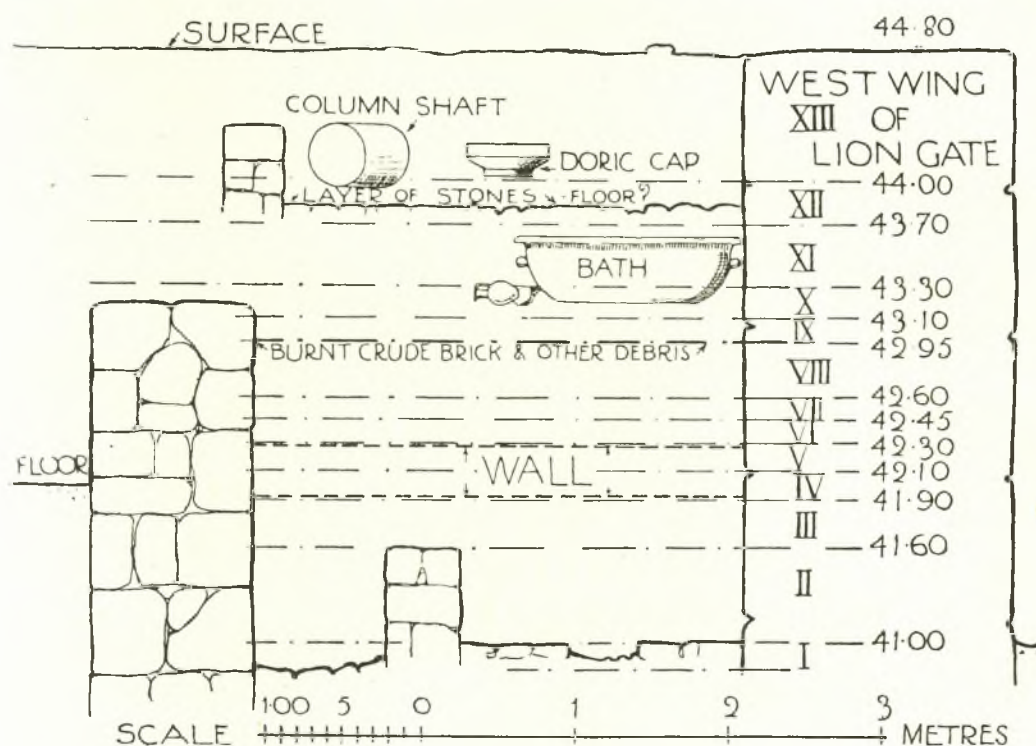
3 Αὐτ. σ. 13.

4 Αὐτ. σ. 105-106.

καὶ β. Δυστυχῶς ὁμως οὐδὲ ἐν τῶν ὀστράκων ἐκ τοῦ δυτικοῦ τείχους ἀπεικονίσθη καὶ ὁμως ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν συνάγεται: «The presence of L.H. III. pottery among the small stones on which the acropolis wall is founded shews that the latter can hardly be earlier than the beginning of the period, the early years of the fourteenth century B.C.». Κατ' ἀκολουθίαν δλόκληρος ὁ Κυκλώπειος περίβολος καὶ αἱ πύλαι, πλὴν τῆς βορειοανατολικῆς ἐπεκτάσεως, ἀρχικῶς ἐτέθησαν «εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς δεκάτης τετάρτης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος».

δ. Εἰς τὴν ἐσωτερικὴν γωνίαν, τὴν σχηματιζομένην ὑπὸ τοῦ δυτικοῦ Κυκλωπέου

Εἰκ. 4. Στρωματογραφικὴ διάταξις τῆς ἐπιχώσεως τοῦ Κλιμακοστασίου.
(BSA XXV, 1921-1923, εἰκ. 4).

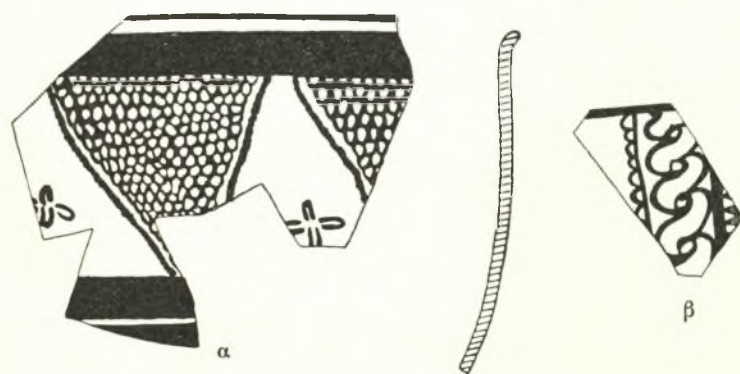
τείχους καὶ τοῦ ἐκ κροκαλοπαγῶν ὀγκολίθων ἰσοδόμου δυτικοῦ τοίχου τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς τῆς πύλης τῶν Λεόντων, ὃ WACE ἀνέσκαψε μικρὸν κτίσμα, τὸ ὁποῖον ἐδέχθη ὡς κλιμακοστάσιον (εἰκ. 3, ἀρ. 8). Τὰ θεμέλια τοῦ κλιμακοστασίου αὐτοῦ, «rest, like the Granary, on a fill of rough limestone blocks which is held up by the circuit wall. The supposed Staircase is therefore probably not much, if at all, later in date than the walls and the gates themselves, and moreover around them and on the floor of the small chamber fragments of L.H. III pottery and terracotta figurines were very plentiful»¹. Τὰ ὀστρακα καὶ τὰ εἰδώλια δὲν περιεγράφησαν οὔτε καὶ ἀπεικονίσθησαν ἐκτὸς πιθανῶς δύο, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὁμως ὅτι κατὰ τὸν WACE² «the floor level of the supposed Staircase...is practically the same as the top of

¹ BSA 25, 1921-1923, σ. 18.

² Αὐτ. σ. 20.

the artificial terrace of the stone fill», ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἦσαν ἰδρυμένα τὸ τε κλιμακοστάσιον καὶ τὸ κτήριον τὸ ὁποῖον ἀπεκάλεσε σιτοβολῶνα, Granary.

ε. Ὁ χώρος ὁ μεταξὺ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σιτοβολῶνος καὶ τοῦ δυτικοῦ ἐκ κροκαλοπαγῶν ὀγκολίθων ἰσοδόμου τοίχου τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς τῆς Πύλης τῶν Λεόντων παρέμεινε ἄσκαπτος καὶ τὴν ἀδιατάρακτον ἐπὶ χῶσίν του, τὴν καλύπτουσιν καὶ τὸ Κλιμακοστάσιον, ἀνέσκαψεν ὁ WACE εἰς δέκα τρία ὀριζόντια στρώματα. Τὸ βάθος τῆς ἐπιχώσεως ἀνῆρχετο εἰς 3.80 - 4 μ. καὶ τὰ ἐκ τῶν στρωμάτων τῆς ὄστρακα ἐπιμελῶς περιεγράφησαν εἰς τὸ BSA¹. Τὰ στρώματα «I - VIII. should represent», γράφει «the deposit accumulated up to the time of the ruin of Mycenae, and strata IX - XI. the period which immediately succeeded the fall of Mycenae». Τὰ πρῶτα τρία στρώματα (I - III) εἶναι τὰ σπουδαιότερα διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς Πύλης τῶν Λεόντων

Εἰκ. 5. Ὅστρακα ἐκ τοῦ στρώματος I τοῦ Κλιμακοστασίου.

καὶ τοῦ δυτικοῦ Κυκλωπειοῦ τείχους. Τὸ στῶμα I, μέγιστον βάθος 0.20 μ., λέγεται ὅτι περιλαμβάνει «the level of the floor of the supposed Staircase and of the top of the fill in the area immediately adjoining it to the west against the Granary wall (εἰκ. 4). Τὰ ἐκ τοῦ στρώματος τούτου ὄστρακα ἀποτε-

λοῦνται ἐξ ἑνὸς μεσοελλαδικοῦ, ἑνὸς YE I καὶ ἐξ YE III. Τὰ τελευταῖα διακρίνονται κατὰ σχήματα, δύο δ' ἐξ αὐτῶν (εἰκ 5, α. β) ἀπεικονίσθησαν ὑπὸ τοῦ WACE, αὐτόθι σ. 25 εἰκ. 7, a. b. Τὸ ἀντιπροσωπευτικὸν σχῆμα εἶναι τὸ τῶν διώτων βαθέων σκύφων, τὸ εἰκονιζόμενον εἰς τὸν πίνακά του V (εἰκ. 9, β. γ).

Διὰ τὸ δεύτερον στῶμα (Stratum II), πάχους 0.60 μ., πληροφοροῦμεθα ὅτι περιλαμβάνει ὄστρακα καὶ εἰδῶλια τοῦ Κλιμακοστασίου καὶ τῆς περιοχῆς μεταξὺ ἐκείνου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σιτοβολῶνος. Σχετικῶς διὰ τὰ ὄστρακα λέγεται ὅτι: «the pottery...was all of a well-developed L.H. III. character, except for one small piece of Ephryaeon ware». Τὸ κοινότερον καὶ πάλιν σχῆμα ἀγγείου ἦτο τὸ τῶν διώτων σκύφων, τρία δὲ δείγματα συμπληρωθέντα ἀπεικονίσθησαν. Ἐπίσης μεταξὺ τῶν ὀστράκων ἦσαν καὶ ἑπτὰ τεμάχια ψευδοστόμων ἀμφορέων τύπου Tell-el-Amarna, ὡς λέγει ὁ WACE, ἐν δὲ τούτων ἀπεικονίζεται ἐνιαυθα (εἰκ. 6, α). Τὸ ὄστρακον τοῦτο, ὡς ὁ FURUMARK παρατήρησε καὶ ὡς ἐδέχθη καὶ ὁ WACE ἀργότερον, δὲν ἀνάγεται εἰς τὸν τύπον Ἀμάρνας φαίνεται δ' ὅτι οὔτε τὰ ἄλλα τεμάχια τῶν ψευδοστόμων ἀνήκουν εἰς τὸν τύπον ἐκείνον ἀλλ' εἶναι μεταγενέστερα².

Τὸ τρίτον στῶμα (Stratum III), πάχους μόλις 0.30 μ., περιεῖχε διαλελυμένας πλίνθους. Κατὰ τὸν WACE, τὸ Stratum III «should contain the debris which accumu-

¹ BSA 25, 1921-1923, σ. 20-38, ἰδίᾳ σ. 20-26.

Pottery, σ. 18 ὑποσ. 6 καὶ WACE, Mycenae, σ. 133,

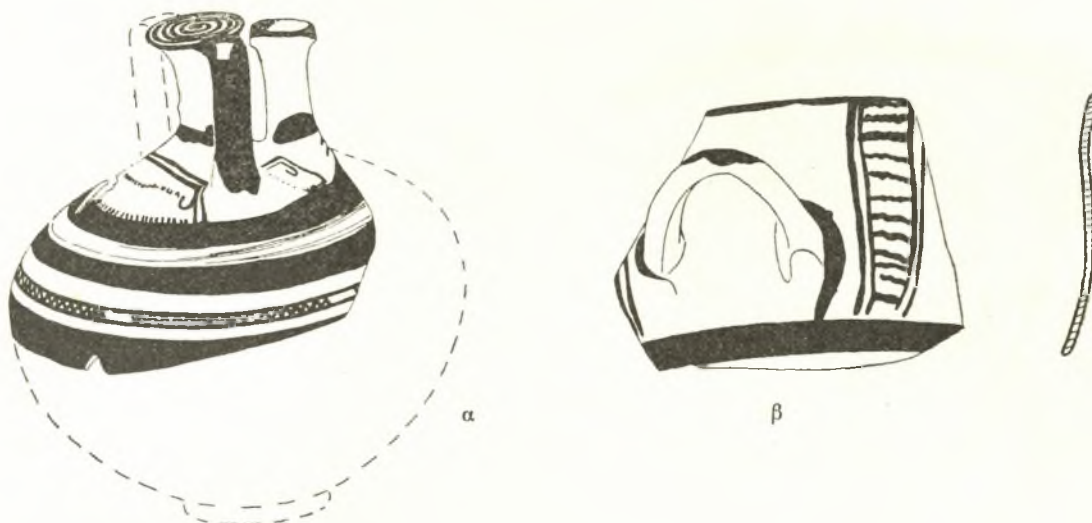
² A. FURUMARK, The Chronology of Mycenaean

ὑποσ. 4.

lated almost directly after the disuse of the building». «Όλα τὰ ἐξ αὐτοῦ ὄστρακα, ἐκτὸς ἑνός, ἀνάγονται εἰς ΥΕ ΙΙΙ χρόνους· δίδωται βυθίς σκύφοι, φέροντες διακόσμησιν ὁμοίαν ἐκείνης, τὴν ὁποίαν φέρουν οἱ ἐκ τοῦ δευτέρου στρώματος, ἦσαν καὶ πάλιν κοινοί.

Κατὰ ταῦτα τὰ τρία ἀρχαιότερα στρώματα τῆς λεγομένης ἐπιχώσεως τῆς Πύλης τῶν Λεόντων ἀπέδωσαν ΥΕ ΙΙΙ ὄστρακα, πολλὰ τῶν ὁποίων ἀνήκουν εἰς διώτους βυθίς σκύφους, φέροντα γραπτὴν διακόσμησιν, ὁμοίαν ἐκείνης τὴν ὁποίαν φέρουν τὰ εἰκονιζόμενα εἰς τὴν εἰκόνα 9, β καὶ γ. Τὸ ὅτι ἀρχικῶς τὰ ἔθετε εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς δεκάτης τετάρτης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος καὶ τὰ ἐθεώρει ὀλίγον τι νεώτερα τῆς κατασκευῆς τῆς Πύλης καὶ τῶν τειχῶν ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς περιγραφῆς τῶν ὀστράκων τῶν προελθόντων ἐκ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ Κύκλου Α. «The general character of all this L.H. III. pottery from the supporting wall (τοῦ Κύκλου Α) resembles that

Εἰκ. 6. Ὅστρακα ἐκ τοῦ στρώματος ΙΙ τοῦ Κλιμακοστασίου.

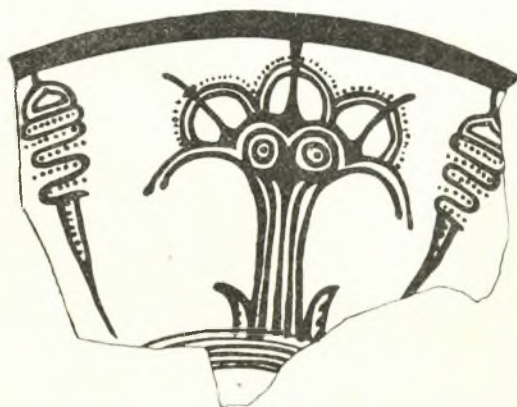
from the earlier strata of the section by the Lion Gate (τῆς ἐπιχώσεως δηλ. τοῦ Κλιμακοστασίου) and is therefore to be placed early in the L.H. III. period, and to be regarded only slightly later in date than the building of the Lion Gate and adjoining defences... probably soon after the beginning of the fourteenth century B.C.»¹. Ἀργότερον, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, τὰ ὄστρακα τῶν στρωμάτων Ι - ΙΙΙ τὰ ἔθεσεν εἰς ΥΕ ΙΙΒ χρόνους.

Ἐπεμείναμεν ἰδιαιτέρως εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς ἐπιχώσεως τοῦ Κλιμακοστασίου (τῆς ἐπιχώσεως τῆς Πύλης τῶν Λεόντων, ὡς λέγεται), διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν εἶναι ἡ μόνη ἱκανοῦ βάθους ἀδιατάρακτος ἐπίχωσις τῆς ἀκροπόλεως, ἡ ὁποία ἀνεσκάφη καὶ περιεγράφη μὲ ἐπιστημονικὴν ἀκρίβειαν καὶ προσοχὴν καὶ ἀφ' ἑτέρου διότι τὰ ἐκ τῆς ἐπιχώσεως ταύτης προελθόντα ὄστρακα ἀναφέρονται καὶ παραλληλίζονται πρὸς ἄλλα ἐκ διαφόρων περιοχῶν καὶ ἐπ' αὐτῶν στηρίζονται χρονολογικὰ συμπεράσματα. Πράγματι τὰ ὄστρακα τῆς ἐπιχώσεως, ὀλίγα μόνον τῶν ὁποίων ἀπεικονίσθησαν, εἶναι σπουδαιότατα διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς Πύλης τῶν Λεόντων καὶ τοῦ δυτικοῦ Κυκλωπείου τεί-

¹ BSA 25, 1921-1923, σ. 108-109.

χους, ο άφανισμός των δὲ ἀποτελεῖ μεγάλην ἀπώλειαν διὰ τὴν ἐπιστήμην. Ἴσως πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι εἰς τὰ τρία κατώτατα στρώματα τῆς ἐπιχώσεως τοῦ Κλιμακοστασίου ἀνεκαλύφθησαν καὶ πῆλινα γυναικεῖα μυκηναϊκὰ εἰδῶλια τύπων μὴ καθορισθέντων ὑπὸ τοῦ ἀνακαλύψαντος.

ς. Στενῶς πρὸς τὰ τεῖχη συνδεδεμένος εἶναι ὁ Κύκλος Α, τοῦ ὁποίου ἡ ἱστορία διευπλώθη πειστικώτατα ὑπὸ τοῦ WACE¹. Οἱ ὑπ' αὐτοῦ περικλειόμενοι τάφοι βεβαίως εἶναι ἀρχαιότεροι τῶν τειχῶν, ὁ Κύκλος ὅμως μὲ τὸν ἐκ πλακῶν περιβόλον του ἐκτίσθη «about the beginning of L.H. III... probably soon after the beginning of the fourteenth century B.C.». Τὸ συμπέρασμά του τὸ στηρίζει ἰδίᾳ ἐπὶ τῶν ὀστράκων τῶν προελθόντων ἐκ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοῖχου, τοῦ ὑποστηρίζοντος τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ἐκ πλακῶν περιβόλου καὶ ἐπὶ ὀστράκων ἐκ τῶν τομῶν, τὰς ὁποίας ἔκαμε εἰς διά-

Εἰκ. 7. Ὅστρακον ἐκ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοῖχου τοῦ Κύκλου Α.

φορα σημεῖα τοῦ Κύκλου. Ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, τὰ ὀστρακα ταῦτα ὁ WACE τὰ ἔθεσε «early in the L.H. III... soon after the beginning of the fourteenth century B.C.». Ἐκ τούτων ἀπεικονίζει μόνον δύο, ἐν τῶν ὁποίων (εἰκ. 7) ἀνήκει εἰς κύλικα, φέρουσιν γραπτὴν διακόσμησην ἀποτελουμένην ἐκ κογχυλίων καθέτως γεγραμμένων καὶ φοινικοσχήμεων φυτῶν.

Ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου κατέστη καὶ πάλιν τὸ κέντρον ἐρεῦνης τὸ 1953. Τὰ ἐκ τῆς ἐρεῦνης ἐκείνης πορίσματα μᾶς ἐδόθησαν εἰς τὰς ἀκολούθους ὀλίγας γραμμὰς². «Tests dug hori-

zontally into the wall... produced sherds (presumably there since the building of the wall) of M.H. (Minyan and Matt-painted) and L.H. III style, none later than L.H. IIIB. So did tests between the stones of the projecting 'step'. If any conclusion can be drawn from these tests it would be that the walling examined was all of one date, most probably L.H. IIIB». Τὰ ἐκ τῶν δοκιμῶν τούτων εἰκονιζόμενα γραπτὰ ὀστρακα ἀνάγονται εἰς τὴν ΥΕ IIIB ἐποχὴν.

ζ. Ἡ ἐπικλινὴς πρὸς τὸ ἀνάκτορον ἄνοδος (τὸ Ramp) κατὰ τὸν WACE ἀνάγεται εἰς τοὺς αὐτοὺς ὡς καὶ ἡ Πύλη τῶν Λεόντων καὶ τὸ τεῖχος χρόνους. Τὴν ἀποψὶν του ταύτην στηρίζει εἰς τὰ ὀστρακα, τὰ ὅποια ἀνεκάλυψεν εἰς «several small tests where possible under the foundations of the supporting wall and in crannies in its lower face. In every one of these», γράφει ὁ WACE, «L.H. III. pottery was found. The Ramp

¹ Ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ ἀρχικῶς ἐδίδαξεν ὅτι «ὁ ἐκ πλακῶν περιβόλος εἶναι ὑστερώτερος τῶν τάφων, ὑστερώτερον δὲ εἶναι καὶ τὸ ἀνάλημμα, ἐφ' οὗ πατοῦσιν αἱ τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος πλάκες. Ἀμφοτέρων δὲ πάλιν νεώτερον εἶναι τὸ παρὰ τοὺς τάφους τμήμα τοῦ δυτικοῦ τεύχους τῆς ἀκροπόλεως... καὶ ὅχι μόνον τὸ παρὰ τοὺς τάφους

τμήμα, ἀλλ' ὅλον τὸ δυτικὸν τεῖχος καὶ αὐτὴ ἡ πύλη τῶν λεόντων εἶναι ὑστερώτερα τῶν τάφων». Μυκηναῖοι καὶ μυκηναῖος πολιτισμός, σ. 106. WACE, BSA 25, 1921-1923, σ. 112 ἐξ.

² WACE-STUBBINGS, BSA 49, 1954, σ. 246.

thus, like the Lion Gate and the fortifications, would fall at the beginning of the fourteenth century B.C.»¹. Οὐδὲν τῶν ὀστράκων τούτων περιεγράφη ἢ ἀπεικονίσθη.

η. Ἡ ἄλλα ἐξ ὀστράκων πορίσματα, δυνάμενα νὰ ἐπηρεάσουν τὰ χρονολογικὰ περὶ τῶν τειχῶν συμπεράσματα, ὁ WACE συνοψίζει εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς μικρᾶς ἀνόδου (Little Ramp), τῆς νοτίου κατοικίας καὶ τῆς οἰκίας τῆς μικρᾶς ἀνόδου. «All this pottery, which ..., reveals no stratification, ...should date from the beginning of the L.H. III. period. It recalls in particular the vases from Tomb 505, and other early groups of L.H. III. ware, such as the earliest strata from the Lion Gate section (δηλ. ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ Κλιμακοστασίου). It thus provides us with additional evidence for dating the two Ramps and neighbouring constructions (δηλ. τὴν οἰκίαν τῆς μικρᾶς ἀνόδου, κλπ.) to the beginning of the L.H. III. period, or soon after 1400 B.C.»². Δυστυχῶς δείγματα τῶν ὀστράκων τούτων δὲν ἀπεικονίσθησαν.

Τὰ γενικὰ χρονολογικὰ συμπεράσματα διὰ τὰ τεῖχη τῶν Μυκηνῶν, τὰ συναχθέντα ὑπὸ τοῦ WACE ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ τῶν ἐτῶν 1921 μέχρι 1923 καὶ δημοσιευθέντα εἰς τὴν πρώτην λεπτομερῆ περὶ Μυκηνῶν μελέτην του, συνοψίζονται ὡς ἑξῆς: Τὰ Κυκλώπεια τεῖχη, πλὴν τῆς βορειοανατολικῆς ἐπεκτάσεως, ἡ Πύλη τῶν Λεόντων, ἡ Βορεία Πυλὶς, ἡ διευθέτησις καὶ κατασκευὴ τοῦ περιβόλου τοῦ Κύκλου Α καὶ ἡ ἐπικλινὴς πρὸς τὸ ἀνάκτορον ἀνοδος εἶναι περίπου σύγχρονα καὶ πρέπει νὰ ἀναχθῶν εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς 14^{ης} π.Χ. ἑκατονταετηρίδος³. Τὰ χρονολογικὰ αὐτὰ συμπεράσματα ἐπήγασαν ἀπὸ τὴν πρώτην ἐπιμελῆ καὶ ἐπιστημονικὴν ἔρευναν διὰ τὴν ἐξακρίβωσιν τῶν λεπτομερειῶν τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ζωῆς τῶν Μυκηνῶν εἰς τὴν ὑστεροελλαδικὴν ἐποχὴν καὶ ἀποτελοῦν μνημειῶδες θεμέλιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ πρέπη νὰ βασισθῶν μελλοντικαὶ εἰς τὴν ἀκρόπολιν ἔρευναι. Δυστυχῶς, ἀποφάσει τῆς Διοικούσης Ἐπιτροπῆς τῆς ἐν Ἀθῆναις Βρετανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς, αἱ ἐργασίαι καὶ ἔρευναι τοῦ WACE ἐν Μυκῆναις διεκόπησαν καὶ μόλις τὸ 1939 ὁ σοφὸς ἐρευνητὴς ἐπέτυχεν νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν πόλιν τοῦ Ἀγαμέμνονος διὰ νὰ συνεχίσῃ τὰς ἐρεῦνας του. Ἐν τῷ μεταξὺ αἱ ἐπιστημονικαὶ γνώσεις διὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, καὶ ἰδίᾳ διὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἀγγειογραφίαν, ηὔξανον συνεχῶς, οὕτως ὥστε προτοῦ παρέλθῃ εἰκοσαετία ἀπὸ τοῦ χρόνου τῆς ἐνᾶρξεως τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ WACE κατέστη φανερὸν ὅτι τὰ συμπεράσματά του ἔπρεπε νὰ ἀναθεωρηθῶν.

Ὁ SIR ARTHUR EVANS, καὶ μετ' αὐτὸν ὁ SIR JOHN MYRES, εὐθὺς ἀμέσως ἡμφοβήθησαν τὰ συμπεράσματα αὐτὰ καὶ ἰδίως τὰ στρωματογραφικὰ καὶ χρονολογικὰ, τὰ σχετιζόμενα πρὸς τὸν θησαυρὸν τοῦ Ἀτρέως καὶ πρὸς τὸν Κύκλον Α⁴. Τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ὅμως ἀπεδείχθησαν ἀπίθανα ὑπὸ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1939 καὶ ἐντεῦθεν⁵. Περισσότερον ἀξιοσημεῖωτα εἶναι τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ MACKERPRANG τὰ σχετικὰ πρὸς

¹ WACE, BSA 25, 1921-1923, σ. 67.

² Αὐτ. σ. 73. Διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς «Οἰκίας τῆς Μικρᾶς Ἀνόδου» ὄρα κατωτέρω σ. 195.

³ WACE, BSA 25, 1921-1923, σ. 12, 67, 109.

⁴ SIR ARTHUR EVANS, Palace of Minos III, σ. 201. IV, σ. 63 ἐξ. καὶ 244. Shaft Graves and Beehive Tombs of Mycenae. SIR JOHN MYRES, Who Were

the Greeks? σ. 282-284, 381-382, 574. Ὅρα καὶ Catalogue of Greek and Roman Sculpture in the British Museum τόμ. 1, μέρος 1ον, σ. 14 ἐξ., ὅπου ὑποστηρίζεται ἡ γνώμη τοῦ EVANS διὰ τὸν Θησαυρὸν τοῦ Ἀτρέως.

⁵ WACE Mycenae, σ. 122 ἐξ.

τὴν χρονολογίαν τῶν τειχῶν, τὰ δημοσιευθέντα εἰς ἰδίαν μελέτην τὸ 1939¹. Εἰς τὴν μελέτην αὐτὴν ὁ MACKEPRANG ἀπέδειξεν ὅτι τὰ ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ Κλιμακοστασίου ὄστρακα τῶν κατωτάτων στρωμάτων δὲν ἀνήκουν εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ΥΕ ΙΙΙ ἐποχῆς, ἀλλ' εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΒ περίοδον καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἀνήγαγε τὴν κατασκευὴν τῶν Κυκλωπεῶν τειχῶν καὶ τῆς Πύλης τῶν Λεόντων εἰς τὴν περίοδον ἐκείνην. Καὶ ὁ μακαρίτης DANIEL, ὀλίγον ἀργότερον, ἐδέχθη ὅτι τὰ κατώτατα τῆς ἐπιχώσεως τοῦ Κλιμακοστασίου στρώματα ἀνήκουν εἰς τοὺς ἀμέσως μετὰ τὴν κατασκευὴν τῶν Κυκλωπεῶν τειχῶν χρόνους καὶ ἔθεσε τὴν κατασκευὴν αὐτὴν εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΒ περίοδον καὶ εἰς τοὺς ἰδίους χρόνους εἰς τοὺς ὁποίους ἐγένετο ἡ ἐνίσχυσις τῶν τειχῶν τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, τὴν ὁποίαν ἀπέδειξεν ὁ OSCAR BRONEER².

Τὴν τοποθέτησιν τῶν ὀστράκων τῶν κατωτάτων στρωμάτων τοῦ Κλιμακοστασίου εἰς ΥΕ ΙΙΒ χρόνους ἐδέχθη ὁ WACE εἰς τὸ περισπούδαστον σύγγραμμά του: *Mycenae, an Archaeological History and Guide*, τὸ ἐκδοθὲν τὸ 1949 ὑπὸ τοῦ Princeton University Press, σ. 133. Συγχρόνως ὁμοῦς ἀπέρριψε τὴν ΥΕ ΙΙΒ χρονολόγησιν τῶν τειχῶν στηριζόμενος εἰς τοὺς ἀκολουθοῦντες συλλογισμούς:

1. Τὰ ὄστρακα τῶν κατωτάτων στρωμάτων τῆς ἐπιχώσεως τοῦ Κλιμακοστασίου (Strata I-V) εἶναι ΥΕ ΙΙΒ, ἀλλὰ «the deposit presumably did not begin to accumulate until after the building of the Granary (against the wall of which it lay) and probably not even until after the extension of the Granary. It must moreover date from the period after the staircase had gone out of use and fallen into disrepair, which would hardly have happened very soon after the construction of the stair or of the walls (τῶν τειχῶν δηλαδή). Between the building of the Cyclopean walls and the earliest strata of the deposit, therefore, we must assume an interval in which the Granary was built (and probably extended) and the staircase fell into disrepair».

2. «That the Granary was not built very soon after the walls is clear from its cramped position, which argues very different conditions from those prevailing when the spacious plan of the Grave Circle was conceived and carried out. The earliest strata of the deposit do not, therefore, give us a date for the building of the Cyclopean walls». Δίδουν μόνον *a terminus ante quem* μὲ ἀβέβαιον χρονικὸν διάστημα μετὰ τὸν χρόνον τοῦ ὁρίου τούτου καὶ τῆς ιδρύσεως τῶν τειχῶν.

3. Τὴν ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν τῶν τειχῶν εὐρίσκει εἰς τὴν ὁμοιότητα τῆς τοιχοδομίας τῆς Πύλης τῶν Λεόντων πρὸς τὴν τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως καὶ τοὺς χρόνους τοῦ δευτέρου δέχεται ὡς ὁρίζοντας τὴν κατασκευὴν τῆς Πύλης καὶ τῶν τειχῶν. Ἀντὶ τῶν ἀρχῶν τῆς δεκάτης τετάρτης ἐκατονταετηρίδος, τὴν ὁποίαν προηγουμένως ἐπρότεινεν, ἐδέχθη ὅτι ὁ Θησαυρὸς ἰδρύθη περὶ τὸ 1330 π.Χ. καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ ὁ Κυκλώπειος περίβολος, πλὴν τῆς βορειοδυτικῆς ἐπεκτάσεως, καὶ αἱ Πύλαι ἐτέθησαν περὶ τὸ 1350-1330 π.Χ.

Ἀπὸ τοῦ 1949 καὶ ἐντεῦθεν μίαν ἀκόμη φορὰν ὁ WACE ἐπεχείρησε νὰ ἐξακρι-

1 AJA 42, 1938, σ. 555 ἐξ.

52, 1948, σ. 107 ἐξ. BRONEER, *Hesperia* 8, 1939,

2 JOHN F. DANIEL, AJA 44, 1940, σ. 556 ἐξ. καὶ σ. 317 ἐξ.

βώση τὰς χρονολογικάς του παρατηρήσεις. Τὸ 1953, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ STUBBINGS, ἠρεύνησε καὶ πάλιν τὴν ρίζαν τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου τοῦ Κύκλου Α. Τὰ ἐκ τῆς ἐρεῦνης ἐκείνης πορίσματα δὲν ἠλλοίωσαν τὰ ἐκ τῶν προγενεστέρων ἀνασκαφῶν δεδομένα καὶ τὰ ἀναθεωρηθέντα χρονολογικὰ συμπεράσματα παρέμειναν ὡς ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὸ σύγγραμμα *Mycenae*, σ. 134 ἥτοι:

«1. Treasury of Atreus; Lion Gate, Cyclopean Walls	L.H. IIIA, late
2. (a) Palace, Megaron-Court-Throne Room-Pillar Basement	L.H. IIIA, late
(b) Granary, First Period	L.H. IIIA, later
3. Palace, Grand Staircase, Northeast Extension of Cyclopean Walls; Granary, Second Period	L.H. IIIB,
4. Palace, Destruction; Granary, Destruction	L.H. IIIC. »

Εἰς τὸ σύγγραμμα ἐκεῖνο, ἡ ἀρχὴ τῆς ΥΕ IIIB περιόδου ἐτέθη εἰς τοὺς περὶ τὸ 1300 π.Χ. χρόνους. Κατ' ἀκολουθίαν τὰ ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ Κλιμακοστιασίου ὄστρακα, τὰ ὅποια εἰς τὸ ἴδιον σύγγραμμα ἐτέθησαν εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ΥΕ IIIB περιόδου θὰ πρέπη νὰ χρονολογηθοῦν ὀλίγον μετὰ τὸ 1300 π.Χ.· ἀφ' οὗ δὲ τὰ τεῖχη, αἱ πύλαι καὶ ὁ σιτοβολὼν ἦσαν κατὰ πολὺ προγενέστερα τῶν ὀστράκων τὰ κτίσματα ἐκεῖνα ἐτέθησαν εἰς «LH IIIA, late» χρόνους, τοὺς ὁποίους ὁ WACE ἐξίσωσε πρὸς τὸ 1350-1330, καὶ εἰς «LH IIIA, later» χρόνους, ἥτοι μετὰ τὸ 1330 π.Χ., ἀλλὰ πρὸ τοῦ 1300.

Ἡ κατὰ περιόδους ἀκολουθία αὕτη τῶν κτισμάτων παρέμεινε μέχρι τοῦ 1953, ὅτε ὁ WACE μετέθεσε τὴν ἀρχὴν τῆς ΥΕ IIIB περιόδου ἀπὸ τοῦ 1300 εἰς τὸ 1340 π.Χ.¹ Ἐὰν ἡ μετάθεσις αὕτη γίνῃ δεκτὴ, τότε τὰ τεῖχη, αἱ πύλαι, ὁ σιτοβολὼν καὶ ὁ Θησαυρὸς τοῦ Ἀτρώεως ἀπὸ ΥΕ IIIA κτίσματα γίνονται ΥΕ IIIB, οἱ χρόνοι τῶν ὁμῶς, 1350-1330 καὶ 1330, παραμένουν οἱ αὐτοί. Τὴν μετάθεσιν αὐτὴν ὁ ἀνασκαφεὺς τῶν Μυκηνῶν ἀρχικῶς ἐστήριξεν εἰς τὴν μεγάλην ποσότητα ὀστράκων καὶ ἀγγείων, τὴν ὁποίαν ἔχομεν ἀπὸ τὴν ΥΕ IIIB περίοδον ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ γνωστὰ ΥΕ IIIA ὄστρακα καὶ ἀγγεῖα. Τὸ νέον χρονικὸν ὄριον διὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ΥΕ IIIB ἐπανάλαβεν εἰς ἄρθρον τοῦ ἐπιγραφόμενον *The Last Days of Mycenae*, εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ ἔργου τοῦ EMMETT L. BENNETT, *The Mycenaean Tablets*, II, καὶ εἰς μικρὰν τοῦ μελέτην δημοσιευθεῖσαν εἰς τὸ *British School Annual* μετὰ τὸν θάνατόν του². Νομίζω ὅτι ἡ μετάθεσις τῆς ἀρχῆς τῆς ΥΕ IIIB περιόδου, τὴν ὁποίαν ὄχι μόνον ὁ FURUMARK καὶ ὁ WACE ἀρχικῶς ἀλλὰ καὶ ὁ BLEGEN εἰς τὸν τρίτον τόμον τῆς Τροίας, τὸν ἐκδοθέντα τὸ 1953, ἔθεσαν εἰς τὸ 1300³, θὰ ἐδικαιολογεῖτο μόνον ἐὰν στοιχεῖα νέα, διάφορα τῶν ὅσων εἴχομεν μέχρι τοῦ 1953, ἀνεκαλύπτοντο δι' ἀνασκαφῶν. Τοιαῦτα στοιχεῖα ὁμῶς δὲν ἀνεκαλύφθησαν μέχρι τοῦδε.

Ἡ μετάθεσις τῆς ἀρχῆς τῆς ΥΕ IIIB περιόδου προκαλεῖ ἀρκετὴν σύγχυσιν διότι δὲν γίνεται φανερόν ἐκ τῶν συγγραφῶν τοῦ WACE, ἐὰν ἡ μετάθεσις αὕτη ἀκολουθῇ-

¹ BSA 48, 1953, σ. 15 ὑποσ. 22. Πρβλ. καὶ BLEGEN, BSA 46, 1951, σ. 23.

² *The Aegean and the Near East*, σ. 133-134. *Mycenaean Tablets*, II, 1958, σ. 8 ὑποσ. 21. BSA 52, 1959, σ. 221-233. Ὅρα καὶ Γ. Ε. ΜΥΛΩΝΑ, Οἱ χρόνοι τῆς

ἀλώσεως τῆς Τροίας καὶ τῆς καθόδου τῶν Ἡρακλειδῶν, Ἐπιστημ. Ἐπετηρ. Φιλοσοφ. Σχολῆς Πανεπιστημ. Ἀθηνῶν, 1959-1960, σ. 445 ἐξ.

³ *Troy III*, σ. 18. FURUMARK, *The Chronology of Mycenaean Pottery*, σ. 115.

ται και από σχετικήν αλλαγήν τῶν περιόδων, εἰς τὰς ὁποίας ἀπεδόθησαν τὰ τεῖχη καὶ αἱ πύλαι. Ἐὰν δηλαδή καὶ μετὰ τὴν μετάθεσιν ὁ Θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως, ἡ Πύλη τῶν Λεόντων, τὰ Κυκλώπεια τεῖχη πρέπει νὰ τεθοῦν εἰς τὴν «LH IIIA late» περίοδον τότε θὰ πρέπει νὰ τεθοῦν πρὸ τοῦ 1340 π.Χ. ἴσως δὲ περὶ τὸ 1370-1360 π.Χ. Ἐὰν ἀφεθοῦν εἰς τοὺς περὶ τὸ 1330 π.Χ. χρόνους καὶ ἐὰν ἡ μετάθεσις τῆς ἀρχῆς τῆς YE IIIB περιόδου εἰς τὸ 1340 π.Χ. γίνῃ δεκτὴ, τότε θὰ πρέπει νὰ ἀναχθοῦν εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς περιόδου ἐκείνης καὶ οὐχὶ εἰς τὴν «LH IIIA». Ἐὰν τὰ κτίσματα αὐτὰ ὀριστικῶς τεθοῦν εἰς τὴν YE IIIB περίοδον καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς περιόδου ἐκείνης ἀφεθῇ εἰς τοὺς περὶ τὸ 1300 π.Χ. χρόνους, τότε τὰ κτίσματα ταῦτα θὰ πρέπει νὰ τεθοῦν μετὰ τὸ 1300 π.Χ. Εἰς τὴν μελέτην τοῦ *The Last Days of Mycenae*, σ. 133, ὁ WACE θέτει ἐν γένει τὴν πρώτην φάσιν τοῦ σιτοβολῶνος εἰς τὴν YE IIIB περίοδον ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ ἀκόμη δὲν μᾶς δίδει τὰ νέα του συμπεράσματα διὰ τὴν χρονολογίαν τῶν τειχῶν καὶ τῆς Πύλης. Εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην καὶ μέχρι τῆς ἀνακαλύψεως νέων στοιχείων, τὰ ὅποια θὰ ἐπιβάλλουν ἀλλαγὴν τῶν ὁρίων τῶν ὑστεροελλαδικῶν ὑποδιαιρέσεων, ὅταν λέγωμεν YE IIIB ἐννοοῦμεν τὴν περίοδον, ἡ ὁποία ἀρχίζει περὶ τὸ 1300 π.Χ.

Τὴν χρονολογίαν τῶν τειχῶν, τῆς Πύλης τῶν Λεόντων καὶ τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως, τὴν προβληθεῖσαν ὑπὸ τοῦ WACE, ἡμφεσβήτησα εἰς τὸ περὶ Μυκηνῶν σύγγραμμά μου. Εἰς αὐτὸ ἐδέχθην ὅτι ἡ Πύλη τῶν Λεόντων καὶ τὸ δυτικὸν Κυκλώπειον τεῖχος ἀνῆκεν εἰς τὴν δευτέραν ἀρχιτεκτονικὴν περίοδον, νεωτέραν ἐκείνης, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνῆκε τὸ βόρειον Κυκλώπειον τεῖχος, ὡς ἄλλωςτε ὑπέθεσε καὶ ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ, καὶ ἔθεσα τὰς Πύλας καὶ τὸ δυτικὸν Κυκλώπειον τεῖχος ἀργὰ εἰς τὴν YE IIIB περίοδον, περὶ τὸ 1250 π.Χ.¹ Δυστυχῶς ὁ ἀδόκητος θάνατος τοῦ γηραιοῦ ἐρευνητοῦ τῶν Μυκηνῶν τὸ 1957 δὲν τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸ ζήτημα τῆς χρονολογίας τῶν τειχῶν, τοῦτο ὁμως ἐπανειλημμένως συνεζητήσαμεν κατὰ τὴν παραμονὴν μας εἰς τὸ *Institute for Advanced Study* τοῦ Princeton τὸν χειμῶνα τοῦ 1955-1956. Εἰς ἐνίσχυσιν τοῦ WACE ἦλθεν ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Marburg F. MATZ, ὁ ὁποῖος, εἰς περιέργον καὶ ἔξ ἀποστάσεως τῶν πραγμάτων, ὡς ἔχουσι νῦν, γραφεῖσαν βιβλιοκρισίαν², ἀπέρριπεν, ὡς νομίζω, αὐθαιρέτως τὰ ὑπ' ἐμοῦ προταθέντα. Μολονότι ἐδέχθη (σ. 323) ὅτι «Die Keramik aus der ersten Phase der Löwentor-Granary-Schichten (I/V) bekommt damit ihre zeitliche Stellung im fortgeschrittenen IIIB», ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν WACE, ὁ ὁποῖος τὰ ἀπέδωκεν εἰς τοὺς πρωίμους χρόνους τῆς YE IIIB περιόδου, ἐν τούτοις ὁμως κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ χρονολογία τοῦ WACE εἶναι ὀρθή. Ἐκ τῶν γραφομένων του δὲν κατώρθωσα νὰ ἐξακριβώσω ποίαν χρονολογίαν τοῦ WACE δέχεται καὶ ἐὰν ἀκολουθῇ πλήρως τὴν ὑπόθεσιν τῆς μεταθέσεως τῆς ἀρχῆς τῆς YE IIIB περιόδου, διότι γράφει (εἰς σ. 322): «Ich finde den Hinweis von Wace und von Blegen (BSA 46, 1951, 23 f.) auf das Mengenverhältnis zwischen IIIA und IIIB schlagend und sehe in der chronologischen Verschiebung weniger eine Richtigestellung als eine Klärung der Aufstellungen Furumarks». Καὶ ὁμως ὁ BLEGEN εἰς τὸν τρίτον τόμον

¹ *Ancient Mycenae*, σ. 38-39. Τοὺς αὐτοὺς χρόνους, περὶ τὸ 1250 π.Χ., ὑπέδειξε προηγουμένως καὶ ὁ MACKERFRANG καὶ ὁ DANIEL, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω

σ. 180 σημ. 1, 2.

² *Gnomon*, 30, 1958, σ. 321-328.

τῆς Τροίας του (σ. 18), ὁ ὁποῖος ἐτυπώθη τὸ 1953 ἦτοι πολὺ μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ BSA 46, 1951, ἐδίδαξεν ὅτι: «there is, in any event, little room for great divergence of opinion, since most scholars are in essential agreement that the transition from Late Helladic IIIA to IIIB must be placed within a few years on one side or the other of 1300 B.C.».

Τὴν χρονολογικὴν του ὑπόθεσιν διὰ τὰ τεῖχη καὶ τὰς πύλας τῶν Μυκηνῶν ὁ MATZ στηρίζει ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τοὺς χρόνους τῆς κατασκευῆς τοῦ σιτοβολῶνος, τοῦ Granary δηλαδή, καὶ εἰς τὰ ἐξ αὐτοῦ καὶ τὰ περὶ αὐτὸ εὐρήματα καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὰ ὄστρακα τὰ προελθόντα ἐκ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ Κύκλου Α, διὰ τὰ ὅποια γράφει (σ. 322-323): «Bei vielen Ähnlichkeiten, namentlich zwischen den Proben des Felderstils, ist die Verschiedenheit des gesamten Aspektes nicht zu übersehen». Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐντυπώσεως τὴν ὁποῖαν ἀφῆνουν τὰ ὄστρακα αὐτὰ τὸ τεῖχος τῶν Μυκηνῶν τίθεται εἰς τοὺς πρωίμους χρόνους τῆς ΥΕ IIIB περιόδου ἢ εἰς τοὺς LH IIIA late χρόνους τῆς ἀκολουθίας, ὡς παρέχεται εἰς τὸ σύγγραμμα Mycenae. Ἀλλὰ ὁ MATZ αὐτὸς λέγει, εἰς ἄλλην ὁμως σελίδα τῆς κριτικῆς του (σ. 326): «Die Scherben aus der Stützmauer des Gräberrundes lassen eine Tendenz nach oben erkennen. Zu präziserem Ansatz innerhalb der ersten Hälfte von IIIB reichen sie nicht aus». Καὶ ὁμως ἡ γενικὴ ἐντύπωσις καὶ μόνη, τὴν ὁποῖαν ἀφῆνουν τὰ ὄστρακα αὐτά, τὰ ὅποια δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τεθοῦν ὀριστικῶς εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τῆς ΥΕ IIIB περιόδου, ἦτο ἀρκετὴ εἰς τὴν σελίδα 323 διὰ νὰ θέσῃ ὁλόκληρον τὸ συγκρότημα τῶν Κυκλωπειῶν τειχῶν καὶ τὰς πύλας τῶν Μυκηνῶν εἰς τοὺς πρωίμους χρόνους τῆς ἰδίας ΥΕ IIIB περιόδου, ἐὰν μὴ εἰς τὸ τέλος τῆς ΥΕ IIIA περιόδου!!

Τὸν σιτοβολῶνα ὁ MATZ, ἐπαναλαμβάνων τὰ ὑπὸ τοῦ WACE λεχθέντα εἰς τὸ σύγγραμμα Mycenae, τὰ ὅποια καὶ παρεθέσαμεν ἀνωτέρω, δέχεται ὡς πολὺ νεώτερον τῶν τειχῶν: «Dass es nicht unmittelbar auf den Mauerbau folgt, hat Wace später selber gesehen», γράφει (σ. 323). Παραβλέπει ὁμως τὴν νεωτέραν γνώμην τοῦ WACE, κατὰ τὴν ὁποῖαν: the Granary must be approximately contemporary with or somewhat later than the walls¹. Ὑπερβάλλει δὲ καὶ αὐτὸν τὸν ἀνασκαφέα καὶ παραβιάζει τὴν στρωματογραφικὴν μαρτυρίαν, ὅταν εἰς σ. 326 αὐθαίρετως βεβαιοῖ ὅτι: «Schon dass die Treppe westlich des Löwentores, die zum Wehrgang auf der Mauer führte, beim Bau des Granary kassiert wurde, weist auf zeitlichen Abstand hin»², διότι τὸ δεύτερον στρώμα (Stratum II) τῆς ἐπιχώσεως ἐσηματίσθη κατὰ τὸ διάστημα τῆς χρήσεως τοῦ Κλιμακοστασίου καὶ τὸ στρώμα τοῦτο ἐκτὸς τοῦ κτίσματος ἐκείνου συνεσωρεύθη κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σιτοβολῶνος (ὄρα καὶ

¹ WACE ἐν The Aegean and the Near East, σ. 128.

² Καὶ ὁ WACE σφάλλει, ὡς καὶ ὁ MATZ, ὅταν λέγῃ εἰς σ. 133 τοῦ Mycenae, the deposit (τῶν στρωμάτων I-V) presumably did not begin to accumulate until after the building of the Granary... and probably not even until after the extension of the Granary. It must moreover date from a period after the staircase had gone out of use and fallen

into disrepair», διότι κατὰ τὴν ἀρχικὴν του ἔκθεσιν τὸ πρῶτον στρώμα (Stratum I) εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ δάπεδον τοῦ Κλιμακοστασίου καὶ περιλαμβάνει καὶ τὴν ὑπ' αὐτὸ ἐπίχωσιν. Τὸ δάπεδον δὲ ἐκεῖνο εἶναι σύγχρονον τῆς κατασκευῆς τοῦ Κλιμακοστασίου, ἡ ὁποία βεβαίως προηγήθη κατὰ πολὺ τῆς ἐγκαταλείψεώς του. Ἐκ τῶν ἄνω καθίσταται φανερόν ὅτι ὁ MATZ ἀνεξελέγκτως ἀντέγραψε τὰ λεχθέντα ὑπὸ τοῦ WACE.

είκ. 4). Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ σιτοβολὼν εἶχεν ἤδη ἰδρυθῆ, ὅτε τὸ Κλιμακοστάσιον ἦτο ἀκόμῃ ἐν χρήσει. Κατὰ τὸν WACE τὸ τρίτον στρώμα (Stratum III) «should contain the débris which accumulated almost directly after the disuse of the building», κατ' ἀκολουθίαν ὁ σιτοβολὼν εἶχεν ἰδρυθῆ πολὺ προτοῦ ἐγκαταλειφθῆ τὸ Κλιμακοστάσιον.

Προφανῶς ὁ MATZ δὲν ἐξήτασε μετὰ προσοχῆς ἢ καὶ δὲν κατενόησε τὰ διατυπωθέντα εἰς τὴν ἀρχικὴν σαφῇ περιγραφῇ τῆς περιοχῆς τοῦ Κλιμακοστασίου. Τοῦτο ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ τρόπου, κατὰ τὸν ὁποῖον χρησιμοποιεῖ τὴν μαρτυρίαν τῶν ὀστράκων τῆς ἐπιχώσεώς του. Διότι, ὅταν συμψηφίξῃ τὰ εὐρήματα τῶν κατωτάτων στρωμάτων, ὡς γράφει (I/V), παραβιάζει καὶ πάλιν τὰ διὰ προσεκτικῆς ἀνασκαφῆς ἐπιτευχθέντα δεδομένα. Εἰς τὴν ἀρχικὴν περιγραφῇ τοῦ Κλιμακοστασίου λέγεται μετὰ ἄλλων ὅτι: «the supposed Staircase is therefore probably not much, if at all, later in date than the walls and the gate (τῶν Λεόντων) themselves, and moreover around them and on the floor of the small chamber fragments of L.H. III pottery and terracotta figurines were very plentiful»¹. Τὰ ὀστρακα λοιπὸν καὶ τὰ εἰδῶλια αὐτὰ εὐρέθησαν, κατὰ τὴν ἀρχικὴν τῶν πραγμάτων ἐκθεσιν, εἰς τὸ δάπεδον τοῦ Κλιμακοστασίου, τὸ ὁποῖον ἦτο ὀλίγον τι μεταγενέστερον εἰ μὴ σύγχρονον τῆς Πύλης. Ἀλλὰ τὸ δάπεδον τοῦ Κλιμακοστασίου καὶ τὰ ἐπ' αὐτοῦ εὐρεθέντα ἀντικείμενα ἀνήκουν εἰς τὸ Stratum I, διότι λέγεται πάλιν ὅτι: «the level of the floor of the supposed Staircase and of the top of the fill of the area immediately adjoining it to the west against the Granary wall», ἀποτελοῦν τὸ στρώμα τοῦτο².

Ἐὰν στρέψωμεν τὴν προσοχήν μας εἰς τὴν εἰκόνα 4, ἥ ὁποία εἶναι ἀντίγραφον τῆς παρασχεθείσης ὑπὸ τοῦ WACE, θὰ παρατηρήσωμεν ὅτι τὸ στρώμα I ἔχει μέγιστον πᾶχος 0.20 μ., ὅτι τὸ δάπεδον τοῦ Κλιμακοστασίου ἐσχηματίσθη ἐκ στρώματος γῆς, εἰς μέρη μόλις 0.07 μ. πᾶχους, ἐπιτεθείσης ἐπὶ τεχνητοῦ «γεμίσματος» λίθων συγχρόνου σχεδὸν πρὸς τὸ τεῖχος. Ὁ κατώτατος δόμος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σιτοβολῶνος εἶναι θεμελιωμένος ἐπὶ τοῦ λιθολογήματος τούτου καὶ βυθίζεται εἰς τὸ στρώμα I περὶ τὰ 0.10-0.20 μ. Εἶναι προφανές ὅτι οἱ κτίσται τοῦ τοίχου ἔσκαψαν διὰ τοῦ ὑπάρχοντος χώματος διὰ νὰ θεμελιώσουν τὸν τοῖχον, ὅτι τὸ στρώμα I δὲν ἀποτελεῖ ἐπιχώσιν ἢ ὁποία «accumulated after the building of the Granary». Τὸ πρῶτον στρώμα προφανῶς ἀνήκει εἰς τοὺς χρόνους τῆς κατασκευῆς τοῦ Κλιμακοστασίου καὶ οἱ χρόνοι αὐτοί, κατὰ τὸν WACE, «are not much if at all, later in date than the walls and the Gate», τῶν Λεόντων. Ἐσφαλμένως λοιπὸν τὸ στρώμα I ταυτίζεται μὲ τὰ ὑπερκείμενα στρώματα, τὴν φύσιν τῶν ὁποίων δὲν ἐξετάζομεν ἐπὶ τοῦ παρόντος. Τὴν πραγματικότητα αὐτὴν δὲν ἀντελήφθη ὁ MATZ· τὴν ἀντελήφθη ὁμοῦς ὁ WACE, ὅταν τοῦ τὴν ὑπέδειξα τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1955 καὶ εἰς τὸ ἄρθρον του «The Last Days of Mycenae», τὸ ὁποῖον ἐδημοσιεύθη εἰς τὸν τιμητικὸν τόμον τῆς Hetty Goldman, 1956, χωρίζει τὸ στρώμα I ἀπὸ τὰ ὑπερκείμενα στρώματα II-V³. Ἡ ὑπόθεσις λοιπὸν, ἡ γενομένη εἰς τὸ σύγγραμμα Mycenae ὅτι ὅλα τὰ ἀρχαιότατα στρώματα (I-V) τῆς ἐπιχώσεως τοῦ

1 WACE, BSA 25, 1921-1923, σ. 18.

3 The Aegean and the Near East, σ. 130.

2 Αὐτ. σ. 20.

Κλιμακοστασίου δὲν μᾶς δίδουν τὴν χρονολογίαν διὰ τὴν οἰκοδομὴν τῶν Κυκλωπέων τειχῶν, ἡ ὁποία ὑποστηρίζεται καὶ ὑπὸ τοῦ MATZ, δὲν εὐσταθεῖ πλήρως διότι τὸ στρώμα I μᾶς δίδει τοὺς χρόνους τῆς οἰκοδομῆς τοῦ δυτικοῦ Κυκλωπέου καὶ τῆς Πύλης τῶν Λεόντων, ὡς αὐτὸς ὁ WACE ἐδίδαξεν εἰς τὴν ἀρχικὴν δημοσίευσιν τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀνασκαφῆς του.

Εἰς τὸ πρῶτον στρώμα (Stratum I) καὶ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ δαπέδου τοῦ Κλιμακοστασίου καὶ κάτω αὐτῆς, ὁ WACE, ὡς ὁ ἴδιος λέγει εἰς τὰς ἀνωτέρω μνημονευθείσας περικοπὰς, ἀνεκάλυψε πολλὰ YE III ὄστρακα καὶ μυκηναϊκὰ εἰδώλια. Τὰ ὄστρακα αὐτὰ βεβαίως παρέχουν μαρτυρίαν ἀξιόπιστον διὰ τοὺς χρόνους τῆς ιδρύσεως τοῦ Κλιμακοστασίου, τὸ ὅποion, πάντοτε κατὰ τὸν ἀνασκαφέα του, εἶναι μόνον κατὰ τι μεταγενέστερον ἢ μὴ σύγχρονον τῆς Πύλης καὶ τοῦ δυτικοῦ Κυκλωπέου τείχους. Δυστυχῶς τὰ ὄστρακα αὐτὰ δὲν περιεγράφησαν πλήρως, δύο ὁμως τούτων ἀπεικονίσθησαν εἰς τὴν εἰκόνα του 7, a, b καὶ νῦν ἀναδημοσιεύονται εἰς τὴν ἡμετέραν εἰκόνα 5, a, β. Καὶ αὐτὸς ὁ WACE λέγει ὅτι τὸ ὄστρακον α εἶναι: «in the so-called 'close-style'»¹, ῥυθμοῦ δηλαδή, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν ἴδιον ἐρευνητὴν εἶναι σύγχρονος πρὸς τὸν ῥυθμὸν Granary: «the 'Close-Style' and the Granary Class are not only closely akin, but also contemporary»², τὸ Granary Style δὲ χαρακτηρίζει, ὡς γνωστόν, τὴν YE IIIΓ περίοδον. Ὁ FURUMARK ἀποκαλεῖ τὸν ἐξευλιγμένον πυκνὸν ῥυθμὸν ἀνακτορικὸν τοῦ Ἀγαμέμνονος καὶ τὸν θέτει εἰς τὴν YE IIIΓ περίοδον³. Τὸ ὄστρακον τοῦ πυκνοῦ τούτου ῥυθμοῦ χρονολογεῖ τὸ πρῶτον στρώμα τῆς ἐπιχώσεως τοῦ Κλιμακοστασίου, τὸ ὅποion εἶναι μόνον κατὰ τι μεταγενέστερον εἰμὴ σύγχρονον τῆς Πύλης τῶν Λεόντων. Καὶ ἔαν ἀκόμη ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ λεγόμενος πυκνὸς ῥυθμὸς, τὸ 'close-style', εἶναι κατὰ τι προγενέστερος τοῦ ῥυθμοῦ Granary καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς YE IIIΓ περιόδου καὶ πάλιν θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ τὸν θέσωμεν εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς YE IIIB περιόδου ἀκόμη καὶ πρὸ τῶν μέσων τῆς περιόδου ἐκείνης. Τὴν μαρτυρίαν τοῦ ὄστράκου ἔχων ὑπ' ὄψει ἔθεσα τὴν κατασκευὴν τοῦ δυτικοῦ Κυκλωπέου τείχους καὶ τῆς Πύλης τῶν Λεόντων μετὰ τὰ μέσα τῆς YE IIIB περιόδου, εἰς τοὺς περὶ τὸ 1250 π.Χ. χρόνους. Ἵσως δὲν εἶναι πρέπον νὰ στηριχθῇ χρονολογικὸν συμπέρασμα τόσον μεγάλης σημασίας εἰς ἓν καὶ μόνον ὄστρακον, εἴμεθα ὁμως ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθῶμεν τὴν μαρτυρίαν του διότι ἐξ ὅλων τῶν ὄστράκων, τὰ ὅποια ἔχουν σχέσιν μὲ τὰ Κυκλώπεια τείχη καὶ τὴν Πύλην τῶν Λεόντων καὶ τὰ ὅποια ἀνεκαλύφθησαν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ 1921-1923 ἀπεικονίσθη μόνον τὸ ὄστρακον τοῦτο, καὶ ἀκόμη ἓν γραπτὸν τεμάχιον (εἰκ. 5β). Ἀσφαλῶς δὲν εἶναι πρέπον νὰ παροραθῇ ἡ μόνη ἐξηκριβωμένη πληροφορία, τὴν ὁποίαν μᾶς παρέχει. Ἀλλως τε καὶ αἱ ἄλλαι πληροφορίες, αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ σταχυολογηθοῦν ἀπὸ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ WACE, ὑποδεικνύουν τὴν χρονολογίαν αὐτὴν⁴.

1 WACE, BSA 25, 1921-1923, σ. 20.

2 Αὐτ. σ. 41. Εἰς τὴν μελέτην του «The Last Days of Mycenae», τὴν δημοσιευθεῖσαν εἰς τὸ σύγγραμμα The Aegean and the Near East, σ. 130, ὁ WACE, ἀναγνωρίζων τὴν ὁρθότητα τῆς παρατηρήσεώς μου, γράφει εἰς τὸ Stratum I εἶναι «Incipient close style present».

3 FURUMARK, The Chronology of Mycenaean Pottery, σ. 101, 104 καὶ The Mycenaean Pottery, σ. 571 ἐξ.

4 Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι εἰς τὴν μελέτην του «The Last Days of Mycenae», σ. 123, ὁ WACE γράφει ὅτι ὄστρακά τινα τοῦ πρώτου στρώματος ὁμοιάζουν πρὸς ὄστρακα ἐκ τῆς Οἰκίας τοῦ Λαδερπόρου καὶ τοῦ Οἶνεμ-

Τὰ ἐκ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου τοῦ Κύκλου Α ὄστρακα καὶ αὐτὸς ὁ MATZ, μὲ ὅλην του τὴν καλὴν θέλησιν, δὲν κατώρθωσε νὰ τὰ ἀναγάγῃ ὀριστικῶς εἰς τὸ πρῶτον ἡμῖς τῆς ΥΕ ΠΙΒ περιόδου. Τὰ νεώτερα ἐξ αὐτῶν ἀνάγονται εἰς προχωρημένους χρόνους τῆς περιόδου ἐκείνης καὶ τὰ νεώτερα εὐρήματα, ὥς διδάσκεται γενικῶς, χρονολογοῦν τὸ στρώμα ἢ τὸ κτίσμα εἰς τὸ ὁποῖον εὐρέθησαν. Ἀλλὰ, κατὰ τὸν WACE αὐτόν, ὁ ἀναλημματικὸς τοίχος εἶναι σύγχρονος πρὸς τὰ τεῖχη: «it and the acropolis walls are for all practical purposes contemporaneous»¹. Ἀκόμη καὶ τὰ ὄστρακα τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν ὑπὸ τὸ δυτικὸν τεῖχος, ἀπὸ τὴν περιγραφὴν τῶν σχημάτων τῶν ἀγγείων εἰς τὰ ὁποῖα ἀνῆκον, φαίνεται ὅτι ἀνάγονται εἰς ΥΕ ΠΙΒ χρόνους. Κατὰ ταῦτα τὸ πρῶτον μέρος τοῦ συλλογισμοῦ τοῦ WACE, τὸν ὁποῖον παρέθεσα ἀνωτέρω εἰς τὴν σ. 180, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἐστήριξε τὴν χρονολογίαν του καὶ τὸ ὁποῖον σχετίζεται πρὸς τὰ ὄστρακα τῆς ἐπιχώσεως τοῦ Κλιμακοστασίου δὲν εὐσταθεῖ, διότι τὰ ὄστρακα τοῦ στρώματος Ι, ὅμοια τῶν ὁποίων εὐρέθησαν καὶ εἰς τὸν Κύκλον Α, χρονολογοῦν τὸ δυτικὸν Κυκλώπειον τεῖχος καὶ τὴν Πύλιν τῶν Λεόντων καὶ τὰ θέτουν εἰς ΥΕ ΠΙΒ προχωρημένους χρόνους.

Προτοῦ ἐξετάσωμεν καὶ τὸ δεύτερον μέρος τοῦ συλλογισμοῦ τοῦ WACE θὰ εἶναι καλὸν νὰ ἐλέγξωμεν καὶ ἄλλην ρήτραν τοῦ συναδέλφου τοῦ Marburg διὰ νὰ φανῇ καὶ πάλιν πόσον ἀνεξελέγκτως προέβη εἰς τὴν κριτικὴν του. Ὁ MATZ, εἰς σ. 324 τῆς βιβλιοκρισίας του², ἀπορρίπτει τὴν ὑπόθεσίν μου τῆς ἀρχαιοτέρας καὶ νεωτέρας περιόδου τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἱστορίας τῶν Μυκηνῶν, τὴν ἀναβιώσασαν λησμονηθεῖσαν γνώμην τοῦ ΤΣΟΥΝΤΑ, χωρὶς νὰ ἐξετάσῃ τί ἀκριβῶς ἐδίδαξεν ὁ πρωτοπόρος ἐκεῖνος τῆς μυκηναϊκῆς ἐρεῦνης. Εἰς τὸ ἀξιοθαύμαστον διὰ τὴν ἐποχὴν του σύγγραμμα, Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμὸς ὁ ἐξ ἰδίας ἀντιλήψεως τῶν πραγμάτων βαθὺς γνώστης τῶν Μυκηνῶν, ὑπέθεσεν ὅτι ἡ Πύλη τῶν Λεόντων καὶ τὸ πρὸς νότον αὐτῆς ἐκτεινόμενον δυτικὸν Κυκλώπειον τεῖχος ἦτο μεταγενεστέρη προσθήκη εἰς ἀρχικὸν περίβολον, τοῦ ὁποῖου μέρος ἀπετέλει τὸ βόρειον Κυκλώπειον τεῖχος. Τὴν ὑπόθεσιν αὐτήν, τὴν ὁποίαν ἐδικαιολόγησα διὰ νέων παρατηρήσεων, ὁ MATZ ἀπέρριψεν ἄνευ ἐνδοιασμοῦ διότι ὁ τοίχος 9 (εἰκ. 3): «die Mauer linker Hand innerhalb des Löwentores, in der Tsuntas einen Rest des älteren Mauerzuges zu sehen meinte, hat Wace bereits als Terrassenmauer erwiesen» (σ. 324). Ἄς ἴδωμεν ὅμως τί γράφει ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ:

«Τὸ ἀρχαιότερον τεῖχος τῆς πλευρᾶς ταύτης», παρατηρεῖ εἰς τὴν σελίδα 109 τοῦ βιβλίου του, «ἤρχιζε φαίνεται ἀπὸ τῆς καὶ νῦν ΒΛ. γωνίας τῆς ἀκροπόλεως καὶ συνέλιπε μέχρι τῆς θέσεως τῆς Πύλης τῶν Λεόντων μετὰ τοῦ σημερινοῦ τείχους· κατόπιν ὅμως ἠκολούθει σχεδὸν εὐθεῖαν γραμμὴν πιθανῶς μέχρι τοῦ Χάβου· ἔχνη ὀλίγα αὐτοῦ νομίζω ὅτι σώζονται ἀριστερὰ τῷ ἀνερχομένῳ τὴν μεγάλην ἀνάβασιν». Ὁ MATZ ἀπορρίπτει τὴν γνώμην τοῦ ΤΣΟΥΝΤΑ καὶ τὴν ἰδικήν μου, διότι ὁ τοίχος ὑπ' ἀριθμὸν 9 εἶναι ἀναλημματικός³. Ἀλλ' ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ προφανῶς δὲν ἀναφέρειται εἰς τὸν ἀναλημ-

πόρου· τὰ τελευταῖα προφανῶς ἀνάγονται εἰς τοὺς πρὸ τῆς καταστροφῆς τῶν οἰκίων ἐκείνων χρόνους, δηλαδὴ καθ' ὅσον εἶναι γνωστὸν μέχρι τοῦδε εἰς τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ΥΕ ΠΙΒ περιόδου.

¹ WACE, BSA 25, 1921-1923, σ. 109. Mycenae, σ. 134.

² Gnomon, 30, 1958.

³ Καὶ εἰς τοῦτο φαίνεται ὅτι ἀκολουθεῖ τὸν WACE, Mycenae, σ. 54, χωρὶς νὰ ἐξετάσῃ αὐτὸς τὰ πράγματα.

ματικὸν τοῦτον τοῖχον. Ὡς θὰ ἴδῃ τις ὅταν ἐπισκεφθῇ ἔστω καὶ ἅπαξ τὴν ἀκρόπολιν τῶν Μυκηνῶν, ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 9 τοῖχος διασώζεται εἰς μῆκος δώδεκα τοῦλάχιστον μέτρων καὶ τὸ σημερινόν του ὕψος ἀνέρχεται εἰς τέσσαρα περίπου μέτρα. Οἱ ἀνώτατοι δόμοι του, δύο ἢ τρεῖς τὸ πολὺ, ὡς ἀπέδειξαν αἱ ἀνασκαφαί μας τοῦ 1958, ἀνεστηλώθησαν ὑπὸ Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων, ἴσως ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ΤΣΟΥΝΤΑ ἢ τοῦ ΣΤΑΜΑΤΑΚΗ. Τὸ ὅλον του μῆκος ὅμως ἦτο καταφανὲς ἀκόμη καὶ εἰς τοὺς χρόνους τοῦ STEFFEN διότι σημειοῦται εἰς τὸ τοπογραφικόν του σχέδιον. Εἶναι δυνατὸν νὰ πιστεύσῃ τις ὅτι εἰς ΤΣΟΥΝΤΑΣ θὰ ἀπεκάλει ἔχνη ὀλίγα τοῖχον, Κυκλωπεῖον ῥυθμοῦ, δώδεκα μέτρων μῆκους καὶ ἀρκετοῦ ὕψους χωρὶς νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι παραλογίζεται; Οὔτε ἀνίδεος καὶ πρωτόπειρος ἀρχαιολογικὸς ὑπάλληλος θὰ ἐχαράκτιζεν οὕτω τὸν τοῖχον 9. Ἐλαχίστη σκαφικὴ πείρα χρειάζεται διὰ νὰ ἴδῃ τις ὅτι ὁ τοῖχος ἐκεῖνος εἶναι μεταγενέστερος τοῦ ἐκ κροκαλοπαγῶν ὀγκολίθων ἰσοδόμου τοίχου τῆς αὐλῆς τῆς Πύλης καὶ ὅτι κατ' ἀκολουθίαν εἶναι μεταγενέστερος τοῦ Κυκλωπεῖου τείχους· καὶ ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ βεβαίως εἶχε μεγάλην πείραν δι' ἀνασκαφῶν ἀποκτηθεῖσαν. Πρὸς τούτοις ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ γράφει ὅτι τὰ ὀλίγα ἔχνη «σώζονται ἀριστερὰ τῷ ἀνερχομένῳ τὴν μεγάλην ἀνάβασιν». Μεγάλην ἀνάβασιν ἀπεκάλει ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ τὸ λεγόμενον Ramp· τὴν πρὸς νότον τῆς Πύλης σχεδὸν ὁμαλὴν ἔκτασιν ἀπεκάλει «ὁδόν»¹. Ὁ τοῖχος 9 οὔτε «ἔχνη ὀλίγα» εἶναι οὔτε κεῖται πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ Ramp. Κατὰ ταῦτα ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ δὲν ἐθεώρει τὸν τοῖχον 9 ὡς τὴν συνέχειαν τοῦ Κυκλωπεῖου καὶ ἡ ἀπόρριψις τῆς θεωρίας του καὶ τῆς ἰδικῆς μας ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ τοίχου αὐτοῦ στηρίζεται εἰς πλήρη παρερμηνείαν τῶν λεγομένων του, τὰ ὅποια βεβαίως ὁ MATZ δὲν ἐθεώρησε καλὸν νὰ ἐξακριβώσῃ. Ὁ ἔλεγχος τῶν δεδομένων, τὰ ὅποια παρέχουν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἐπίχωσις τοῦ Κλιμακοστασίου καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ τοῖχος 9, τὰ δύο κύρια σημεῖα τῆς θέσεως τοῦ συναδέλφου τοῦ Marburg, ἀπέδειξε, νομίζω, ὅτι αἱ παρατηρήσεις καὶ τὰ συμπεράσματά του καὶ αὐθαίρετα εἶναι καὶ δὲν προάγουν τὰς περὶ τῶν μυκηναϊκῶν ζητημάτων γνώσεις, ἀφ' οὗ δὲν στηρίζονται εἰς τὰ πράγματα. Ἄς ἐπανέλθωμεν νῦν εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ WACE διδαχθέντα.

Τὸ δεύτερον μέρος τοῦ συλλογισμοῦ καὶ τῶν χρονολογικῶν ταυτισμῶν τοῦ WACE, ὡς τοῦτο διευτυπώθη εἰς τὸ σύγγραμμά του Mycenae (ὄρα ἀνωτέρω σ. 180), δὲν φαίνεται νὰ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα. Ὁ σιτοβολῶν ὑποτίθεται ὅτι ἐκτίσθη «not... very soon after the wall» καὶ εἰς «L.H. IIIA later» χρόνους. Δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι τὸ κτήριον ἐκεῖνο εἶναι μεταγενέστερον τοῦ δυτικοῦ Κυκλωπεῖου τείχους διότι ἡ βορεία του πλευρὰ στηρίζεται ἐπὶ τοῦ τείχους καὶ ὁλόκληρον εἶναι ἰδρυμένον ἐπὶ λιθολογήματος («γεμίσματος»), ὑποβασταζομένου ὑπὸ τοῦ τείχους. Ἡ σχέση ὅμως αὕτη δὲν καθορίζει καὶ τὸν χρόνον, ὁ ὁποῖος παρῆλθεν ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ μὲν μέχρι τῆς κατασκευῆς τοῦ δέ. Ὁ WACE, ὡς εἶδομεν, ὑποστηρίζει: «that the Granary was not built very soon after the walls is clear from its cramped position, which argues very different conditions from those prevailing when the spacious plan of the Grave Circle was conceived and carried out». Ἄλλ' ἀρμόζει ἄρά γε νὰ παραβάλωμεν τὸ Granary μὲ τὸν Κύκλον Α, ἓνα σιτοβολῶνα μὲ ἓν βασιλικὸν νεκροταφεῖον; Ἄλ-

¹ Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμός, σ. 23.

λως τε ὁ Κύκλος Α, ὡς ἔχει, φαίνεται ὅτι ἀκολουθεῖ καί, κατὰ πολύ, εἶναι ἐκτισμένος ἐπὶ ἀρχαιοτέρου κύκλου, τοῦ ὁποίου ἡ κατασκευὴ εἶναι σύγχρονος πρὸς τοὺς τάφους ἐὰν δὲν εἶναι προγενεστέρα. Τὸ ὑπὸ τοῦ WACE λεγόμενον «spacious plan of the Grave Circle» δὲν ἦτο σύγχρονον πρὸς τὸ τεῖχος, τὸ ὁποῖον ἀκολουθεῖ τὴν κυρτότητα τοῦ Κύκλου, ἀλλὰ κατὰ ἑκατονταετηρίδας προγενέστερον καὶ ἐγένετο εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ὀλόκληρος ἡ ἔκτασις τοῦ προϊστορικοῦ νεκροταφείου ἦτο ἔξω τῶν τειχῶν. Ἡ θέσις τῆς Πύλης ἐπεβλήθη ὑπὸ τῆς φύσεως τῆς βραχώδους ὑπωρείας καί, ὡς πιστεύω, ὑπὸ τοῦ βορείου Κυκλωπείου τείχους, τὸ ὁποῖον προϋπῆρχε. Θὰ ἦτο περισσότερον ἐπίπονον νὰ κατασκευασθῇ βορειότερον διὰ νὰ ἀφεθῇ περισσότερος χώρος μεταξὺ τοῦ προϋπάρχοντος ἀρχαιοτέρου Κύκλου καὶ τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ Κυκλωπείου. Δὲν ὑπῆρχεν ὁμως λόγος νὰ ἀφεθῇ περισσότερος χώρος. Ἡ καμπὴ ἡ ἐπιβληθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἀρχικοῦ Κύκλου ἄφηνεν ἀρκετὸν χώρον μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς Πύλης, εἰς τὸν χώρον δ' αὐτὸν ἐκτίσθη σιτοβολῶν καὶ οὐχὶ οἴκημα ἄρχοντος. «The cramped position» οὔτε τὸ μέγεθος οὔτε τὸν σκοπὸν τοῦ κτηρίου θὰ ἔβλαπτε καὶ δὲν ὑπῆρχε λόγος ὁ σιτοβολῶν νὰ ἔχη περὶ αὐτὸν χώρον ἢ αὐλήν. Ὁ WACE αὐτὸς ἀπέδειξεν ὅτι ὁ σιτοβολῶν εἶχε πλὴν τῶν ὑπογείων καὶ ὑπερῶα πατώματα. Ταῦτα προσέθετον εἰς τὸ κτήριον τὸν χώρον τοῦ ὁποίου εἶχεν ἀνάγκην. Εἶναι προφανές ὅτι «the cramped position» μόνη δὲν εἶναι ἀποδεικτικὴ μεταγενεστέρων χρόνων¹. Εἶναι δυνατόν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἡ κατασκευὴ τοῦ σιτοβολῶνος ἀπεφασίσθη ὅτε ἐκτίζετο ἡ Πύλη καὶ τὸ δυτικὸν Κυκλώπειον τεῖχος. Ἡ θέσις του παρὰ τὴν Πύλην ἦτο καταλληλοτάτη διὰ τὴν ἀποθήκευσιν σιτηρῶν, καρπῶν κλπ., τὰ ὁποῖα οἱ ὑποτελεῖς ἄστοι ἦσαν, φαίνεται, ὑποχρεωμένοι νὰ καταβάλλουν εἰς τὸν ἄρχοντα καὶ τὴν πολιτείαν ὡς πληρωμὴν διὰ τὴν καλλιέργειαν καὶ χρῆσιν τῶν βασιλικῶν κτημάτων καὶ τῶν δημοσίων ἀγρῶν². Ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν μελέτην τῶν ἐξ αὐτοῦ προελθόντων ὁστράκων.

Ὁ WACE, κατὰ τὴν χαρακτηριστικὴν καὶ θαυμαστὴν συνήθειάν του, ἔκαμε τομὰς ὑπὸ τὰ δάπεδα τοῦ σιτοβολῶνος διὰ νὰ ἐξακριβώσῃ τὴν χρονολογίαν του, ἐπέτυχε δὲ νὰ ἀνακαλύψῃ εἰς τὰς τομὰς αὐτὰς ἀφθονίαν ὁστράκων. Ἡ ἀνασκόπησις τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐργασίας αὐτῆς εἶναι ἀπαραίτητος καὶ ἀξιοσημείωτος. Ἡ ὁλότης σχεδὸν τῶν ὁστράκων τῶν εὐρεθέντων εἰς τὴν ἀνωθεν τοῦ δαπέδου ἐπίχωσιν ἀνήκει εἰς τὴν YE III ἐποχὴν καὶ «resembled that (pottery) from the earlier (I-V) strata of the Lion Gate section». Ἡ ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ δυτικοῦ διαδρόμου τομὴ ἔφερεν εἰς φῶς πλῆθος ὁστράκων τῆς YE III ἐποχῆς. Μεταξὺ τούτων ἦσαν καὶ τεμάχια διώτων σκύφων «similar to those of Strata I-III of Lion Gate section». Ἡ ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ νοτίου διαδρόμου ἐπίχωσις περιεῖχεν ὁστράκα τῆς YE III ἐποχῆς, μεταξὺ τῶν ὁποίων πολὺ

¹ Τὴν ἀδυναμίαν τοῦ ἐπιχειρήματος, τοῦ βασισθέντος μόνον εἰς τὴν «cramped position» ἀντελήφθη καὶ ὁ WACE καὶ διὰ τοῦτο ἐδέχθη εἰς τὴν μελέτην του, τὴν ἐπιγραφομένην «The Last Days of Mycenae», 1956, σ. 128 ὅτι «the Granary must be approximately contemporary with or somewhat later than the walls», τοῦ δυτικοῦ Κυκλωπείου τείχους δηλαδὴ. Προγενεστέρως ὁμως, τὸ 1949, Mycenae, σ. 133, ἐδίδασκεν

«that the Granary was not built very soon after the walls is clear...» κλπ.

² Τὸ ὅτι τοιοῦτόν τι σύστημα ἐπεκράτει εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν ὑποδεικνύεται ὑπὸ τῶν ἐνεπιγράφων πινακίδων τῆς Πύλου Series E. Ὁρα Μ. VENTRIS and J. CHADWICK, Documents of Mycenaean Greek, σ. 232 ἔξ. καὶ T. B. L. WEBSTER, From Mycenae to Homer, σ. 16.

συνήθη ἦσαν τεμάχια διώτων βαθέων σκύφων φέροντα «patterns like those of the earlier strata in the Lion Gate section». Ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ ἀνατολικοῦ ὑπογείου ἢ ἐπίχωσις περιελάμβανε γραπτὰ ὄστρακα, τῶν ὁποίων ἡ διακόσμησις «resembled those from the earlier strata of the Lion Gate section»¹. Εἶναι προφανὲς ὅτι καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ σιτοβολῶνος καὶ κάτωθεν ὅλων σχεδὸν τῶν δαπέδων τοῦ εὐρέθησαν ὄστρακα, τὰ ὁποῖα ὁμοιάζουν πρὸς τὰ εὐρεθέντα εἰς τὰ κατώτατα στρώματα, I-III, τῆς ἐπιχώσεως τοῦ κλιμακοστασίου. Τὰ ὄστρακα τῶν στρωμάτων ἐκείνων αὐτὸς ὁ WACE ὀρθῶς ἀνήγαγε, τὸ 1949, εἰς τὴν ΥΕ IIIB περίοδον καὶ τοὺς μετὰ τὸ 1300 π.Χ. χρόνους². Κατ' ἀκολουθίαν καὶ τὰ ὄστρακα τὰ εὐρεθέντα ὑπὸ τὰ δάπεδα τοῦ σιτοβολῶνος ἀνάγονται εἰς τὴν αὐτὴν ΥΕ IIIB περίοδον, εἰς τοὺς μετὰ τὸ 1300 π.Χ. χρόνους. Ἀλλὰ τὰ ὄστρακα αὐτὰ ἀποτελοῦν τὸ χρονικὸν ὄριον, μετὰ τὸ ὁποῖον ἢ εἰς τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ τεθῇ ἡ κατασκευὴ τοῦ σιτοβολῶνος καὶ ἀποδεικνύουν ὅτι οὗτος ἐκτίσθη εἰς ΥΕ IIIB χρόνους καὶ οὐχὶ εἰς ΥΕ IIIA later χρόνους, ὥς ἐδίδαξεν ὁ WACE εἰς τὸ σύγγραμμά του Mycenae.

Ὁ σιτοβολῶν «rests on a fill of big stones thrown in against the inside of the acropolis wall, which here acts as a terrace wall»³. Τὸ λιθολόγημα αὐτὸ τίθεται εἰς τὴν ΥΕ IIIB περίοδον ἐκ τῶν ὀστράκων τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν ὑπὸ τὰ δάπεδα τοῦ σιτοβολῶνος. Προφανῶς εἶναι κάπως μεταγενέστερον τοῦ δυτικοῦ Κυκλωπείου τείχους διότι στηρίζεται ἐπὶ τοῦ τείχους ἐκείνου. Πόσος ὅμως χρόνος παρήλθεν ἀπὸ τῆς κατασκευῆς τοῦ τείχους μέχρι τῆς δημιουργίας τοῦ λιθολογήματος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπολογισθῇ ἐκ τῶν ὀστράκων, οὐδὲ ἐκ τῆς ἐκθέσεως τῆς ἀνασκαφῆς. Δὲν εἶναι ὅλως ἀδύνατον νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι τὸ λιθολόγημα εἶναι σύγχρονον τοῦ δυτικοῦ τείχους. Ἄλλο λιθολόγημα, χρησιμοποιοῦν διὰ νὰ ἰσοπεδωθῇ ὁ μεταξὺ τῆς βάσεως τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Κύκλου καὶ τοῦ δυτικοῦ Κυκλωπείου τείχους χώρος, περὶ τὰ δέκα πέντε μέτρα πρὸς νότον τοῦ σιτοβολῶνος, εἰς τὴν περιοχὴν ὑπ' ἀριθμὸν 63 εἰκῶν 3, εἰσχωρεῖ καὶ κάτω τοῦ Κυκλωπείου τείχους, τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ τὴν βάσιν, «the bedding». Ὁ τρόπος αὐτὸς οἰκοδομῆς κατὰ τὸν WACE εἶναι χαρακτηριστικὸς τῶν Κυκλωπείων τειχῶν⁴, ἐπεβλήθη δὲ διότι «it was easier to handle and align the big blocks if they were just raised off the ground by the intervention of smaller stones». Δυστυχῶς ἐκ τῆς ἐκθέσεως δὲν φαίνεται ἐὰν τὸ κατώτατον τμήμα τοῦ λιθολογήματος, τοῦ ἀποτελοῦντος τὴν βάσιν τοῦ σιτοβολῶνος, συνεχίζετο καὶ ὑπὸ τὸ Κυκλώπειον δημιουργοῦν τὴν βάσιν «the bedding», κατὰ τὸν ὑπὸ τοῦ WACE θεωρούμενον χαρακτηριστικὸν τρόπον οἰκοδομῆς τῶν Κυκλωπείων τειχῶν. Ἄν συνεχίζετο, ὅπως εἶναι πιθανὸν νὰ ὑποτεθῇ, τότε τὸ λιθολόγημα καὶ τὸ δυτικὸν Κυκλώπειον τεῖχος εἶναι σύγχρονα καὶ τὰ ὄστρακα τὰ χρονολογοῦντα τὸ πρῶτον, χρονολογοῦν καὶ τὸ δεύτερον.

Πρέπει νῦν νὰ σημειώσωμεν ὅτι ἡ πρὸς νότον καὶ τὰ νοτιοδυτικὰ τῆς Πύλης τῶν Λεόντων περιοχὴ ἦτο πολὺ κατωφερικὴ. Ἡ ἰσοπέδωσις τῆς περιοχῆς αὐτῆς εἰς ἀρκετὸν πλάτος ἦτο ἀπαραίτητος διὰ τὴν δημιουργίαν τῆς ὁδοῦ, ἣτις ἦγεν ἀπὸ τῆς Πύλης πρὸς τὴν ἐπικλινῇ ἄνοδον. Διὰ τὴν ἰσοπέδωσιν αὐτὴν ἐχρησιμοποιήθησαν ἀργοὶ λίθοι τὸ δὲ

1 WACE, BSA 25, 1921-1923, σ. 43, 44, 48, 58.

2 Mycenae, σ. 133.

3 BSA 25, 1921-1923, σ. 42.

4 Αὐτ. σ. 105-106.

δι' αὐτῶν σχηματισθὲν γέμισμα ἐκαλύφθη ὑπὸ στρώματος γῆς. Ἡ τεχνητὴ αὐτὴ ἰσοπεδωθεῖσα ἔκτασις ἐξετείνεται καὶ πέραν τῆς Πύλης πρὸς δυσμὰς καὶ ἐσχημάτιζε τὸ δάπεδον τοῦ Κλιμακοστασίου, ἀλλὰ καὶ πέραν αὐτοῦ διότι ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ Κλιμακοστασίου δὲν χρησιμεύει ὡς ἀνάλημμα τοῦ λιθολογήματος ὡς θὰ συνέβαιnen ἐὰν ὄντως ἐκεῖνο ἐτελείωνεν εἰς τὴν γραμμὴν τοῦ τοίχου. Τοῦναντίον ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ Κλιμακοστασίου εἶναι θεμελιωμένος ἐπὶ τοῦ λιθολογήματος. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ ἀρχικὸν λιθολόγημα συνεχίζετο καὶ πέραν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σιτοβολῶνος, διότι ὁ τοῖχος ἐκεῖνος ἴσταται ἐπ' αὐτοῦ. Ἡ ἰσοπέδωσις τοῦ χώρου πρὸς νότον καὶ τὰ νοτιοδυτικὰ τῆς Πύλης προφανῶς ἐγένετο συγχρόνως μὲ τὴν ἀνίδρυσιν τῆς Πύλης καὶ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ δυτικοῦ Κυκλωπεύου τείχους. Ὡς θὰ ἴδωμεν εἰς τὸ δεῦτερον μέρος τῆς μελέτης, αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ 1958 καὶ τοῦ 1959 ἀπέδειξαν ὅτι ἡ κατασκευὴ τῆς Πύλης καὶ ἡ ἰσοπέδωσις ἐγένοντο συγχρόνως καὶ εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους. Τοῦλάχιστον μέρος τοῦ λιθολογήματος κατ' ἀκολουθίαν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς σύγχρονον τῆς Πύλης καὶ τοῦ τείχους. Πόσον μέρος τοῦ λιθολογήματος αὐτοῦ δύναται νὰ θεωρηθῇ σύγχρονον πρὸς τὴν Πύλην καταφαίνεται ἐκ τῶν σχεδίων τοῦ WACE.

Ἐὰν μετὰ προσοχῆς μελετήσωμεν τὴν περιοχὴν ἀπὸ τῆς Πύλης τῶν Λεόντων μέχρι τῆς ἀρχῆς τῆς ἐπικλινούσας ἀνόδου (τοῦ Ramp δηλαδή) θὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς περιοχῆς ὁρίζεται ὑπὸ δύο τοίχων, οἱ ὅποιοι εἰς τὸ σχέδιον τῆς εἰκόνης 8 ἐχαρκτηρίσθησαν ὡς τοῖχοι ὑπ' ἀριθμὸν 21, 22 καὶ 23. Οἱ τοῖχοι αὗτοι εἶναι ἀναλημματικοὶ τῆς τεχνητῆς ἐπιχώσεως τοῦ ἀπὸ τῆς Πύλης τῶν Λεόντων δρόμου. Ὁ WACE λέγει ὅτι ὁ τοῖχος ὑπ' ἀριθμὸν 22 εἶναι νεώτερος τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 21-23 καὶ ὅτι ἰδρῦθη εἰς τὴν δευτέραν οἰκοδομικὴν φάσιν τοῦ σιτοβολῶνος διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ ἄνετον πρόσδοον εἰς τὸν ἀνατολικὸν διάδρομον, τὸν ἀποτελοῦντα τὴν ἴσοδον τοῦ κτηρίου ἐκεῖνου¹. Ἀλλὰ τὸ σχέδιόν του, κατὰ τὸ σημεῖον 23, ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 22 τοῖχος εἶναι ἀρχαιότερος τοῦ 23, διότι οἱ λίθοι τοῦ 23 ἐπικεῖνται τῶν λίθων τοῦ 22. Ἡ παρὰ τὸν τοῖχον 22 γενομένη τομὴ δὲν ἀπέδωσε θετικὰ χρονολογικὰ δεδομένα, διότι τὰ ἀνακαλυφθέντα ὄστρακα χαρακτηρίζονται μόνον ὡς μεσοελλαδικὰ (τὰ 2/3) καὶ ὡς ΥΕ ΙΙΙ γενικῶς (τὸ ὑπόλοιπον 1/3). Τὸ σχέδιον ὅμως τὸν χαρακτηρίζει ὡς ἀρχαιότερον τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 23 καὶ βεβαίως καὶ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τῆς ἐπικλινούσας ἀνόδου, διότι ὁ τελευταῖος ἐπικάθηται ἐπὶ ἀμφοτέρων. Προσεκτικὴ παραβολὴ τοῦ ἀρχαιότερου τοίχου 22 πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῶν τοίχων τοῦ Κλιμακοστασίου τοῦ ἐκ κροκαλοπαγῶν ὀγκολίθων ἰσοδόμου πλευρικοῦ τοίχου τῆς αὐλῆς καὶ αὐτοῦ τοῦ ἄξονος τῆς Πύλης θὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὁ τοῖχος 22 ἔχει τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν πρὸς τὰ κτίσματα ἐκεῖνα (εἰκ. 3 καὶ 8). Εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ τοῖχος 22 ἰδρῦθη συγχρόνως πρὸς ἐκεῖνα διὰ νὰ ἀποτελέσῃ τὴν δυτικὴν παρεῖαν τῆς ἰσοπεδωθείσης περιοχῆς, ἡ ὁποία ἐσχημάτιζεν εὐρείαν πρόσδοον πρὸς μίαν ἐπικλινῆ ἀνοδὸν². Ἐὰν οὕτως εἶχε τὸ πρᾶγμα, τότε ἡ ἰσοπεδωθεῖσα περιοχὴ πρὸς νότον τῆς Πύλης τῶν

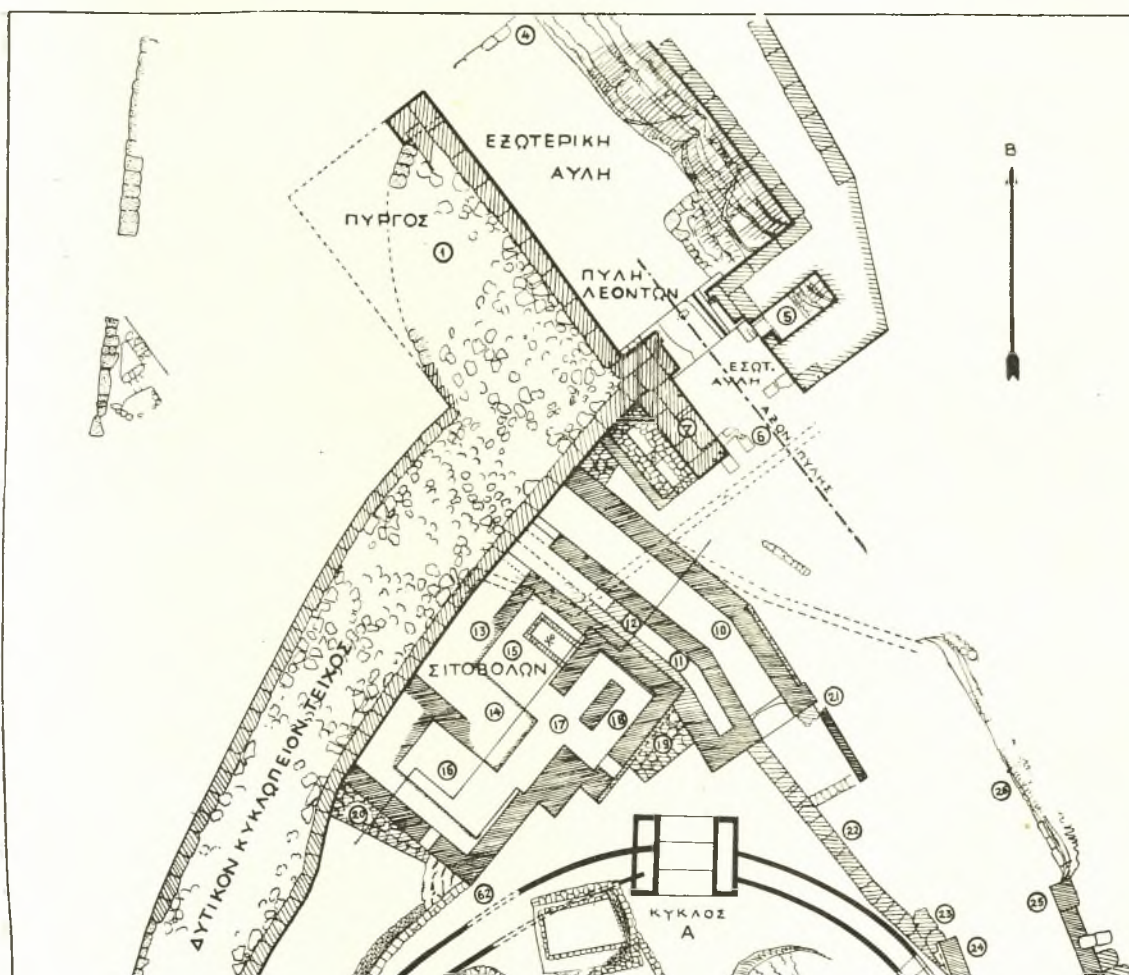
¹ BSA 25, 1921-1923, σ. 63.

² Εἰς τὸ δεῦτερον μέρος τῆς μελέτης θὰ ἴδωμεν ὅτι αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ 1958 καὶ τοῦ 1959 ἀπέδειξαν ὅτι ἡ μεγάλη ἐπικλινὴς ἀνοδος (τὸ Ramp) εἶναι νεότερα

τῆς Πύλης τῶν Λεόντων καὶ δὲν ἀπετέλει τὴν ἀρχικὴν ἐπικλινῆ ἀνοδὸν. Ὅρα καὶ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ εἰς τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1957, σ. 65.

Λεόντων ἐξετείνεται τοῦλάχιστον μέχρι τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἀνατολικοῦ διαδρόμου τοῦ σιτοβολῶνος, τοῦ ἀποτελοῦντος οὕτως εἰπεῖν συνέχειαν τοῦ τοίχου 22. Ἀλλὰ ἡ περιοχὴ ἰσοπεδώθη διὰ λιθολογήματος καὶ τὸ λιθολόγημα ἐκεῖνο ἀποτελεῖ τὴν ὑπὸ τὸ δάπεδον τῶν διαδρόμων ἐπίχωσιν, ταύτην δὲ χαρακτηρίζουν, ὡς εἶδομεν, ὅστρακα ΥΕ ΙΙΒ ῥυθμοῦ. Κατ' ἀκολουθίαν ἡ περὶ τὴν Πύλιν περιοχὴ ἰσοπεδώθη εἰς ΥΕ ΙΙΒ

Εἰκ. 8. Ὁ παρὰ τὴν Πύλιν τῶν Λεόντων χώρος κατὰ τὴν ἀρχικὴν του διάταξιν.

χρόνους. Ἡ ἐργασία ὁμως ἐκεῖνη ἦτο σύγχρονος τῆς Πύλης, τῆς ὁποίας ἡ κατασκευὴ ἀνάγεται ἐκ τῶν πραγμάτων εἰς ΥΕ ΙΙΒ χρόνους.

Εἰς τὴν ἀνασκόπῃσιν τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἐρευνῶν περὶ τὸν σιτοβολῶνα παρέλειψα σκοπῖμως νὰ ἀναφέρω τὸν κάθετον τάφον, ὁ ὁποῖος εὑρέθη ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ ἀνατολικοῦ τοῦ υπογείου. Κατὰ τὸν WACE ὁ τάφος οὗτος ἀνάγεται εἰς τὴν ΥΕ ΙΙ ἐποχὴν, εἶχεν ὁμως κενωθῇ καὶ πληρωθῇ ἐκ νέου μὲ χῶμα εἰς ΥΕ ΙΙΙ χρόνους¹. Ἐὰν ἦτο δυνατόν νὰ ὀρίσωμεν ἀκριβῶς πότε καὶ ὑπὸ τίνων ἀνεκαλύφθη, ἐσυ-

¹ WACE, BSA 25, 1921-1923, σ. 55-59.

λήθη καὶ ἐπληρώθη ὁ τάφος θὰ ἀποκτήσωμεν ἀκόμη μίαν χρονολογικὴν ἔνδειξιν διὰ τὴν περιοχὴν τῆς Πύλης τῶν Λεόντων καὶ τοῦ δυτικοῦ Κυκλωπειοῦ τείχους. Οἱ χρόνοι τῆς συλήσεώς του ἀποδεικνύονται ἀπὸ τὰ ὄστρακα, τὰ ὅποια εὗρέθησαν εἰς τὴν ἐπίχωσίν του, διότι βεβαίως οἱ συλήσαντες ἐπλήρωσαν ἐκ νέου τὸν τάφον μὲ τὸ χῶμα τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσε τὴν ἐπίχωσίν του. Μεταξὺ τούτων καταλέγονται καὶ ὄστρακα ἀνήκοντα εἰς διώτους βαθεῖς σκύφους καὶ φέροντα «patterns like those from earlier strata of Lion Gate section» ἀκόμη δὲ καὶ τμήμα ὑδρίας «decorated in 'Close-Style'»¹.

Ὁ WACE ὑποθέτει ὅτι ὁ κάθεις αὐτὸς τάφος «may have been discovered and robbed during the laying of the foundations for the East Basement, or, when the Grave Circle was being built to protect the six Royal Graves that lie within it, the contents of this (grave) may have been taken out and reinterred somewhere within the Grave Circle»². Ἐὰν οὕτως ἔχῃ τὸ πρᾶγμα τότε ἡ κατασκευὴ τῶν θεμελίων τοῦ σιτοβολῶνος τίθεται εἰς ΥΕ IIIB χρόνους ἀπὸ τὰ ὄστρακα τοῦ τάφου καὶ ἄλλην μίαν φορὰν ἀποδεικνύεται ἐξ αὐτῶν τῶν λεγομένων τοῦ ἀνασκαφέως ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ θέσωμεν τὸ «Granary» εἰς «L.H. IIIA, later» χρόνους. Νομίζω ὅμως ὅτι δύναται τις νὰ κάμῃ καὶ ἄλλην ὑπόθεσιν διὰ τοὺς συλήσαντας τὸν τάφον κατὰ πολὺ πιθανωτέραν καὶ πειστικωτέραν.

Ἡ μελέτη καὶ πάλιν τῆς περιοχῆς τῆς Πύλης τῶν Λεόντων, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ σχεδίου τῆς εἰκόνης 3, φανερῶνει ὅτι κάτωθεν τῶν τοίχων τοῦ σιτοβολῶνος διέρχεται ὄχετός, ὁ ὁποῖος ἐσημειώθη μέχρι τοῦ τοίχου 9. Εἰς τὸν ὄχετον τοῦτον ἐκβάλλει καὶ ἕτερος τοῦ ὁποῖου ἡ ἀρχὴ χάνεται εἰς τὴν περιοχὴν τὴν σκαφεῖσαν ὑπὸ τοῦ SCHLIEMANN, ὀλίγον πέραν τοῦ διατηρηθέντος νοτίου ἄκρου τοῦ τοίχου 9. Ὁ πρῶτος βαίνει σχεδὸν καθέτως πρὸς τὸν ἄξονα τῆς Πύλης καὶ πρὸς τὸν ἐκ τῆς Πύλης δρόμον· ὁ δεύτερος ἔχει λοξὴν κατεύθυνσιν. Οἱ δύο ὄχετοι ἐνοῦνται κάτωθεν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σιτοβολῶνος. Εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ ὄχετοι εἶναι προγενέστεροι τοῦ κτηρίου, κάτωθεν τῶν τοίχων τοῦ ὁποῖου διέρχονται, καὶ ὅτι δὲν ἐγένοντο διὰ νὰ τὸ ἐξυπηρετήσουν, ἀλλ' ὅτι κατεσκευάσθησαν διὰ νὰ προφυλάξουν τὴν αὐλὴν τῆς Πύλης ἀπὸ τὰ ἐκ τῆς βραχύδους ὑπαρείας κατερχόμενα ὄμβρια ὕδατα, τὰ ὅποια θὰ τὴν κατέκλυζον. Κατ' ἀκολουθίαν οἱ ὄχετοι εἶναι μέρος τῆς διαρρυθμίσεως τοῦ περὶ τὴν Πύλην χώρου καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶναι σύγχρονοι πρὸς τὴν αὐλὴν καὶ τὸν δρόμον ἀπὸ τῆς Πύλης πρὸς τὴν ἄνοδον. Περὶ τὸ ἐν μέτρον προτοῦ φθάσῃ τὸν τάφον καὶ κάτωθεν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ἀνατολικοῦ ὑπογείου ὁ ὄχετος ἀλλάσσει ἀποτόμως κατεύθυνσιν καὶ ἡ φορὰ του κάμπτεται πρὸς τὰ βορειοδυτικά. Δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἀλλαγὴ τῆς φορᾶς ἐγένετο διὰ νὰ παρακαμφθῇ ὁ τάφος, τοῦ ὁποῖου ἡ θέσις θὰ ἦτο γνωστὴ εἰς τοὺς κατασκευαστὰς τοῦ ὄχετοῦ. Καὶ παρέκαμψαν τὸν τάφον ὅχι διότι τὸν ἐσεβάσθησαν, διότι εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν τὸ περιεχόμενόν του δὲν θὰ ἀφηρεῖτο, ἀλλὰ διότι ἐὰν συνέχιζον τὴν φορὰν τοῦ ὄχετοῦ κατ' εὐθείαν γραμμὴν θὰ ἦσαν ἠναγκασμένοι νὰ θεμελιώσουν τὸν πυθμένα τοῦ ἀγωγοῦ εἰς τὸν κενὸν χώρον τοῦ τάφου μὲ κίνδυνον μελλοντικῆς καθιζήσεως τῆς τεχνητῆς ἐπιχώσεως καὶ καταστροφῆς τοῦ

1 WACE, BSA 25, 1921-1923, σ. 58.

2 Αὐτ. σ. 59.

ὄχετοῦ. Θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι οἱ κατασκευασταὶ τοῦ ὄχετοῦ ἀνεκάλυψαν τὸν τάφον καὶ τὸν ἐσύλησαν. Ἡ ἀπόστασις τῆς γωνίας τοῦ ὄχετοῦ ἀπὸ τοῦ τάφου, ἡ ἔλλειψις τάφρου πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τοῦ τοίχου καὶ ἡ ἀρτία κατάστασις τοῦ τοίχου ἐκείνου ἴσως ὑποδεικνύουν ὅτι ὁ τάφος εἶχε συληθῇ προηγουμένως καὶ ὅτι ἡ θέσις του ἦτο γνωστὴ μόνον εἰς τοὺς κτίστας τοῦ ὄχετοῦ. Ἐχομεν λοιπὸν δύο πιθανὰς ἐκδοχὰς διὰ τὴν σύλησιν τοῦ τάφου: αὕτη ἐγένετο ἢ κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ὄχετοῦ ἢ ὀλίγον τι πρότερον οὕτως ὥστε τὸ γεγονός ἀκόμη ἦτο εἰς τὴν μνήμην τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ σύλησις τοῦ τάφου, ὥς εἶδομεν ἀνωτέρω, ἀπεδόθη εἰς τοὺς κτίστας τοῦ σιτοβολῶνος ἢ εἰς τοὺς διαρρυθμιστὰς τοῦ Κύκλου Α. Ἡ μελέτη ὁμῶς τῆς εἰκόνης 8 ἀποδεικνύει ὅτι οἱ κτίσται τοῦ σιτοβολῶνος δὲν ἦσαν οἱ συληταὶ τοῦ τάφου, διότι προηγήθησαν οἱ κατασκευασταὶ τοῦ ὄχετοῦ. Εἶναι ἀμφίβολον ἐὰν οἱ διαρρυθμισταὶ τοῦ Κύκλου Α ἦσαν οἱ συληταί. Ἡ εἴσοδος τοῦ Κύκλου, τὸ πλησιέστερον πρὸς τὸν τάφον σημεῖον, ἀπέχει περὶ τὰ ὀκτὼ μέτρα καὶ ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ περιβόλου περὶ τὰ ἑννέα μέτρα ἀπὸ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ τάφου. Τὸ δυτικὸν Κυκλώπειον τεῖχος ἀπέχει μόνον περὶ τὰ τρία μέτρα ἀπὸ τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ τάφου. Ὁ περὶ τὸν τάφον γῶρος ἀσφαλῶς ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τῶν κτιστῶν τοῦ τεύχους διὰ τὴν μετακίνησιν τῶν ὀγκολίθων, διὰ τὴν τελικὴν τῶν κατεργασίαν κλπ., καὶ εἶναι φυσικὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι οἱ κτίσται οὗτοι, οἱ ὅποιοι ἔπρεπε νὰ ἀποκαλύψουν εἰς ἑκτασιν τὸν βράχον διὰ νὰ θεμελιώσουν ἐπ' αὐτοῦ τὸ τεῖχος, ἀνεκάλυψαν τὸν τάφον, ἀφήρεσαν τὸ περιεχόμενόν του καὶ τὸν ἐπλήρωσαν ἐκ νέου μὲ γῶμα. Βεβαίως οἱ κατασκευασταὶ τοῦ ὄχετοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι σχεδὸν σύγχρονος τοῦ τεύχους¹, θὰ ἐγνώριζον τὴν θέσιν τοῦ τάφου, διότι ὀλίγον χρονικὸν διάστημα θὰ εἶχε παρέλθει ἀπὸ τῆς συλήσεώς του. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη ὁ τάφος ἐσύληθη ὑπὸ τῶν διαρρυθμιστῶν τοῦ Κύκλου Α ἢ καὶ ὑπὸ τῶν κτιστῶν τοῦ ὄχετοῦ, καὶ πάλιν τὰ πορίσματα, τὰ συναγόμενα ἐκ τῆς ἐπιχώσεώς του, ἀφοροῦν καὶ τὸ τεῖχος διότι τὰ τρία κτίσματα—Κύκλος, ὄχετος καὶ τεῖχος μετὰ τῆς Πύλης—ἦσαν σύγχρονα. Πιστεύω ὅτι εἶναι πιθανώτερον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ τάφος ἐσύληθη καὶ ἐπληρώθη ὑπὸ τῶν κτιστῶν τοῦ τεύχους. Τὰ εἰς τὴν ἐπείχωσιν εὐρεθέντα ὄστρακα ἀσφαλῶς χρονολογοῦν τὴν σύλησίν του καὶ ὑποδεικνύουν τοὺς χρόνους, καθ' οὓς τὸ δυτικὸν τεῖχος ἰδρύθη. Τὰ ὄστρακα αὐτὰ ἀνήκουν εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΒ περίοδον ὥς εἶδομεν, μεταξὺ δὲ τούτων ὑπάρχει καὶ ἓν τοῦ πυκνοῦ ρυθμοῦ. Τοῦτο ὑποδεικνύει ὅτι ἡ σύλησις ἐγένετο εἰς προκεχωρημένους χρόνους τῆς περιόδου ἐκείνης καὶ εἰς τοὺς προκεχωρημένους ἐκείνους χρόνους ἀνάγει καὶ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ δυτικοῦ Κυκλωπείου τεύχους ἢ τοῦ ὄχετοῦ, κτισμάτων σχεδὸν συγχρόνων. Τὸ ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ τάφου ὄστρακον close-style εἶναι τὸ δεύτερον ὄστρακον τοῦ ρυθμοῦ τούτου, τὸ ὁποῖον ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ τεῖχος· τὸ πρῶτον, ὥς εἶδομεν, εὐρέθη εἰς τὸ στρώμα Ι τοῦ Κλιμακοστασίου. Τὴν μαρτυρίαν ταύτην εἶχον ὑπ' ὄψει καὶ πάλιν ὅταν ἐχρονολόγησα τὸ τεῖχος περὶ τὸ 1250 π.Χ., μετὰ τὰ μέσα δηλαδὴ τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου.

1 Ἐὰν τὸ σχέδιον τοῦ WACE τῆς περιοχῆς τῆς Πύλης τῶν Λεόντων καὶ τοῦ Κύκλου Α (εἰκ. 3) ἔχει ὀρθῶς, τότε ὁ ὄχετος πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονος τοῦ δυτικοῦ Κυκλωπείου τεύχους διότι, κατὰ τὸ σχέδιον, τὸ δυτικὸν τοῦ ἄκρον ἐπ' ἀρκετόν, τοῦλάχιστον ἐπὶ δύο μέτρα, ὑπό-

κειται τοῦ θεμελίου τοῦ τεύχους. Βεβαίως θὰ ἦτο παράλογον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐκρήμνισαν τὸ τεῖχος διὰ νὰ κατασκευάσουν οὕτω τὸ ἄκρον τοῦ ὄχετοῦ, λογικὸν δὲ νὰ δεχθῶμεν ὅτι θεμέλια καὶ ὄχετος ἐγένοντο συγχρόνως. Ὁ ὄχετος φαίνεται καλύτερον εἰς τὴν εἰκόνα 8.

Τὴν χρονολογίαν τοῦ τῆς Πύλης τῶν Λεόντων καὶ τῶν Κυκλωπείων τειχῶν ὁ WACE, ὡς εἶδομεν ἄνωτέρω σ. 180, στηρίζει κατὰ τρίτον λόγον ἐπὶ τῆς ὁμοιότητος, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ἡ τοιχοδομία τῆς Πύλης καὶ τῶν περὶ αὐτὴν ὀχυρωματικῶν ἔργων πρὸς τὴν τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως. Εἰς τὴν ἀρχικὴν τοῦ μελέτην ἔθεσε τὸν Θησαυρὸν αὐτὸν περὶ τὸ 1400 π.Χ. ἤτοι εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς δεκάτης τετάρτης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος, ἀλλὰ μετὰ εἰκοσιπενταετίαν ἐδίδαξεν ὅτι ὁ τάφος ὀικοδομήθη περὶ τὸ 1330 π.Χ. Ἀσχέτως πρὸς τὴν χρονολογίαν τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ἐπανέλθωμεν εὐθὺς ἀμέσως, διερωτώμεθα ἂν εἶναι δυνατὴ καὶ ἀξιόπιστος ἀπόλυτος χρονολογικὴ ἐξίσωσις κτηρίων τῶν προϊστορικῶν χρόνων ἐπὶ τῇ βάσει μόνον ὁμοιοτήτων, τὰς ὁποίας παρουσιάζουν πρὸς τοιχοδομικὸν σύστημα, τοῦ ὁποίου οὔτε ἡ ἀρχὴ οὔτε τὸ τέλος δύναται νὰ ὀρισθῇ. Εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι ὁ αὐτὸς τρόπος τοιχοδομίας ἦτο ἐν χρήσει ἐπὶ πολὺ χρονικὸν διάστημα καὶ ὅτι τὰ παραβαλλόμενα κτίσματα ἀνήκουν εἰς διαφόρους περιόδους τοῦ χρονικοῦ τούτου διαστήματος. Δυνάμεθα π.χ. νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ ἰσόδομον ἐκ κροκαλοπαγῶν ὀγκολίθων σύστημα ἦτο ἐν χρήσει ἐπὶ μίαν ἑκατονταετηρίδα καὶ ὅτι ἡ Πύλη κατεσκευάσθη πρὸς τὸ τέλος, ἐν ᾧ ὁ Θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως πρὸς τὴν ἀρχὴν τοῦ χρονικοῦ διαστήματος, κατὰ τὸ ὅποιον τὸ σύστημα ἦτο ἐν χρήσει. Εἶναι πιθανὸν δηλαδὴ νὰ ὑποτεθῇ ὅτι τὰ δύο κτίσματα χρονολογικῶς διαφέρουν περισσότερον τῆς ἡμισείας ἑκατονταετηρίδος χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι ἡ ὑπόθεσις εἶναι ἀνακριβής. Τεχνικαὶ ἰδιορρυθμίαι, ὡς ἡ χρῆσις τοῦ πρίονος εἰς τὴν κατεργασίαν τῶν κροκαλοπαγῶν ὀγκολίθων, παρέχουν χρονολογικὰς ἐνδείξεις, ἀλλὰ καὶ αὐταὶ δὲν εἶναι πάντοτε βέβαιαι, ἰδίᾳ ὅταν πρόκειται διὰ κτίσματα ὡς τὰ τεῖχη τῶν Μυκηνῶν. Ὑποτίθεται π.χ. ὅτι τὸ κτίσμα, εἰς τὴν κατεργασίαν τῶν ὀγκολίθων, τοῦ ὁποίου ἐγένετο μεγαλυτέρα χρῆσις πρίονος, εἶναι νεώτερον ἄλλου, εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ ὁποίου ἐγένετο φειδωλοτέρα αὐτοῦ χρῆσις. Καὶ ὁμως ὁ «θολωτὸς τάφος τῶν δαιμόνων» (Genii), ὡς λέγεται, θεωρεῖται ἀρχαιότερος τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως, ἂν καὶ εἰς τὴν κατεργασίαν τῶν ὀγκολίθων τοῦ ἐγένετο μεγαλυτέρα χρῆσις πρίονος¹. Διὰ τοῦτο ἡ ἐπὶ ἀρχιτεκτονικῶν ὁμοιοτήτων μόνον ἀπόλυτος χρονολογικὴ ἐξίσωσις προϊστορικῶν κτισμάτων πρέπει νὰ γίνεται μετὰ μεγάλης φειδοῦς καὶ προσοχῆς. Εὐτυχῶς διὰ τὴν χρονολογίαν τοῦ τάφου τοῦ Ἀτρέως ἔχομεν πλὴν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καὶ στοιχεῖα ἐκ τῆς ἀγγειογραφίας.

Κατὰ τὸν καθαρισμόν τοῦ δρόμου καὶ τῆς θύλου τοῦ Θησαυροῦ ὁ ΣΤΑΜΑΤΑΚΗΣ ἀνεῦρε πολλὰ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα ἀνάγονται εἰς χρόνους μεταγενεστέρους τῆς οἰκοδομῆς τοῦ τάφου². Ὁ WACE εὐτυχῶς ἀνεκάλυψε καὶ ἄλλα ὄστρακα, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζουν τοὺς χρόνους τῆς οἰκοδομῆς, εἰς τρεῖς διαφόρους περὶ τὸν Θησαυρὸν θέσεις, ἤτοι 1) ὑπ' αὐτὸ τὸ κατώφλιον τῆς θύρας τοῦ Θησαυροῦ, 2) ὑπὸ τοὺς ὀγκολίθους τοῦ κατωτάτου δόμου τῶν τοίχων τοῦ δρόμου καὶ 3) εἰς ἀποθέτην ἢ βόθρον, ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ ὁ ἀνασκαφεὺς του, διὰ τοῦ ὁποίου ἀνωρύχθη ὁ δρόμος τοῦ τάφου. Ἐπὶ τῶν εὗρημάτων τούτων στηριζόμενος ὁ WACE ἀπέδειξε ὡς ἀνακριβεῖς τὰς ὑπὸ τοῦ EVANS καὶ τοῦ MYRES προταθείσας χρονολογίας, ἀπέδειξε τὸ ἀβάσιμον τῶν

¹ BSA 25, 1921-1923, σ. 379 καὶ Mycenae, σ. 18.

² BSA 25, 1921-1923, σ. 353-356.

ἐπιχειρημάτων διὰ τὸ κατώφλιον καὶ τοὺς τοίχους τοῦ δρόμου καὶ ἐστήριξε τὴν ἰδικήν του χρονολογίαν εἰς τὴν ὁποίαν κατέληξε τὸ 1949, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως ᾠκοδομήθη περὶ τὸ 1330 π.Χ. Ἀφ' οὗ εἰς τὴν χρονολογίαν αὐτὴν ἐστήριξε καὶ τὰ περὶ τῆς Πύλης τῶν Λεόντων συμπεράσματα θὰ πρέπη καὶ ἡμεῖς νὰ τὴν ἐξετάσωμεν. Ἀντιστρέφοντες τὴν ὥς ἄνω σειρὰν τῶν δεδομένων του ἃς ἐξετάσωμεν πρῶτον τὰ ἐκ τοῦ ἀποθέτου-βόθρου εὐρήματα.

Ὁ ἀποθέτης οὗτος ἀνεκαλύφθη περὶ τὰ δέκα πέντε μέτρα πρὸς ἀνατολὰς τῆς προσόψεως τῆς εἰσόδου τοῦ Θησαυροῦ καὶ ἐκτείνεται ἑκατέρωθεν τοῦ δρόμου πρὸς βορρᾶν καὶ νότον. Ὅτε ἀνεσκάφη, τὸ 1939, ἐκαλύπτετο ὑπὸ στρώματος λατύπης καὶ θρυμματισθέντος βράχου, σχηματισθέντος κατὰ τὴν ἀνόρυξιν τοῦ δρόμου. Τὸ στῶμα τοῦτο ἐσφράγισεν, οὕτως εἰπεῖν, τὸ περιεχόμενον τοῦ ἀποθέτου-βόθρου, τὸ ὅποιον μᾶς δίδει τὸ χρονικὸν ὄριον, μετὰ τὸ ὅποιον πρέπει νὰ τεθῇ ἡ οἰκοδομὴ τοῦ Θησαυροῦ. Τὸ περιεχόμενον τοῦτο ἀπετελεῖτο ἐκ θραυσμάτων ἀγγείων, ὁστῶν ζῶων τεθραυσμένων, ὁστρέων κλπ., ἐκ τῶν ἀπορριμμάτων δηλαδὴ τῶν κατοίκων τοῦ λόφου. Καθ' ὅσον δυνάμεθα νὰ ὀρίσωμεν ἀπὸ τὰ σχέδια, τὸ πλάτος τοῦ ἀποθέτου, ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον, ἀνήρχετο τοῦλάχιστον εἰς 23 μέτρα, τὸ βάθος του εἰς 2.75 μ. περίπου τὸ μῆκος του, ἀπὸ ἀνατολῶν πρὸς δυσμᾶς, μὴ καθοριζόμενον εἰς τὴν τομὴν ἢ εἰς ἄλλο σχέδιον, παραμένει ἄγνωστον. Τὸ περιεχόμενον τοῦ βόθρου ἀκόμη δὲν ἔχει δημοσιευθῇ πλήρως, ὀλίγας ὁμως πληροφορίας εὐρίσκομεν εἰς τὸ σύγγραμμα *Mycenae*, σ. 127. Κατὰ τὰς πληροφορίας αὐτὰς εἰς τὸν ἀποθέτην εὐρέθησαν χιλιάδες ὁστράκων, τὰ ὅποια διεκρίθησαν γενικῶς εἰς μονόχρωμα καὶ γραπτά. Ἐκ τῶν γραπτῶν εἰκονίσθησαν μόνον δέκα ὁκτὼ ὁστράκα καὶ δύο συμπληρωθέντα ἀγγεῖα. Εἰς τὴν γενικὴν περιγραφὴν ὁ WACE δὲν ἠκολούθησε τὸ σύστημά του τῆς κατὰ σχήματα διακρίσεως τῶν ὁστράκων καί, πλὴν ἐλαχίστων δειγμάτων, τῆς παραβολῆς τῶν διακοσμητικῶν τῶν στοιχείων πρὸς τὰ γνωστὰ ἐξ ἄλλων ἐπιχώσεων. Ἡ μόνη συσχέτισις εἶναι ἡ γενικὴ παραβολὴ τῶν πρὸς τὰ ὁστράκα τῆς ἐπιχώσεως τῆς ἀνακαλυφθείσης ὑπὸ τὰ δάπεδα τῆς Οἰκίας τῆς Μικρᾶς Ἀνόδου.

Εἰς τὴν λεπτομερῇ περιγραφὴν τῶν ὁστράκων τοῦ ὑπὸ τὰ δάπεδα τῆς Οἰκίας τῆς Μικρᾶς Ἀνόδου στρώματος ὁ WACE λέγει ὅτι: «the L.H. III. pottery from this stratum is of an early type and compares well with that from the earlier strata of the Lion Gate section, and that from the dromos of Tomb 505»¹. Τὰ ὁστράκα τῶν ἀρχαιοτάτων στρωμάτων τῆς ἐπιχώσεως τοῦ Κλιμακοστασίου, ὡς εἶδομεν, ἀνήκουν εἰς τὴν ΥΕ IIIB περιόδον καὶ εἰς χρόνους προχωρημένους τῆς περιόδου ἐκείνης. Ὡς ὁ WACE ἐδίδαξε καὶ ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν πραγμάτων, ἡ Οἰκία τῆς Μικρᾶς Ἀνόδου ἐκτίσθη ἀφ' οὗ ἰδρύθη ἡ Πύλη τῶν Λεόντων καὶ ὁ Κύκλος Α. Τότε «rubbish-broken pottery, fresco fragments, etc.—was thrown down the hillside, presumably to provide a level space for it»². Αἱ οἰκοδομικαὶ ἐκεῖναι ἐπιχειρήσεις ἐγένοντο εἰς ΥΕ IIIB χρόνους, καὶ εἰς τοὺς χρόνους ἐκείνους πρέπει νὰ τεθῇ καὶ ὁ σχηματισμὸς τῆς ὑπὸ τὰ δάπεδα

¹ BSA 25, 1921-1923, σ. 80. Εἰς τὸ σύγγραμμά του, *Mycenae*, σ. 128 ὁ WACE γράφει ὅτι τὰ ὁστράκα τοῦ στρώματος τοῦ «Ramp House» «somewhat earlier than

the pottery from the dromos of Tomb 505 in the Third Kilometer Cemetery».

² BSA 25, 1921-1923, σ. 83.

τῆς οἰκίας τεχνητῆς ἐπιχώσεως καὶ τὰ νεώτερα ὄστρακα τὰ περιεχόμενα εἰς τὴν ἐπίχωσιν ἐκείνην.

Εἰς τὴν γενικὴν περιγραφὴν τῶν ὀστράκων τοῦ ἀποθέτου λέγεται ὅτι ἀνήκουν «almost entirely to the latter part of L.H. II and to the early part of Late Helladic IIIA». Αἱ δύο λέξεις «almost entirely» προκαλοῦν τὸ ἐρώτημα, μήπως ὑπῆρχον καὶ μερικὰ ὄστρακα, ἔστω καὶ ὀλίγα, μεταγενέστερα, τῶν ΥΕ IIIB δηλαδὴ χρόνων; Βεβαίως ὁ WACE προσέθεσε «nothing... could be definitely classed as later than the Tell el Amarna style»¹. Αἱ λέξεις «could be definitely classed» καὶ πάλιν προκαλοῦν ἀπορίας. Πρὸς τοῦτοις αἱ γνώσεις μας διὰ τὴν ἀγγειογραφίαν τῆς ΥΕ ἐποχῆς ἠῦξησαν κατὰ πολὺ, ἀφ' ὅτου ἤρχισαν αἱ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας γενόμεναι ἀνασκαφαὶ τῶν Μυκηνῶν, ἐκάστη δὲ σκαφικὴ περίοδος προσθέτει εἰς τὰς γνώσεις μας καὶ νέα στοιχεῖα. Ὡστε δὲν ἀποκλείονται ἀμφιβολίαι διὰ συμπεράσματα γενόμενα τὸ 1939 ἔστω καὶ ὑπὸ τοῦ WACE. Διερωτώμεθα λοιπόν, ἐὰν πράγματι μετὰ τῶν χιλιάδων ὀστράκων ὑπῆρχον καὶ τεμάχια ἀναγόμενα εἰς ρυθμὸν μεταγενέστερον τῶν χρόνων τῆς Ἀμάρνας, τὰ ὅποια διέφυγον τὴν προσοχὴν τοῦ ἀνασκαφέως κατὰ τὴν σκαφικὴν περίοδον ἢ καὶ παρεγνωρίσθησαν. Ἐὰν δηλαδὴ ὄστρακα τὰ ὅποια νῦν ἀποδεικνύονται ΥΕ IIIB ἐθεωρήθησαν τὸ 1939 ἀρχαιότερα.

Ἡ ἀπορία αὕτη δικαιολογεῖται διότι πρῶτον μὲν πλήρης μελέτη χιλιάδων ὀστράκων κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι πραγματικῶς ἀδύνατος, οὔτε καὶ ἀμέσως μεταγενέστερα μελέτη τῶν ὀστράκων ἦτο δυνατὴ λόγῳ τοῦ πολέμου. Δεύτερον: ὄστρακα, τὰ ὅποια ὁ WACE ἀρχικῶς ἐθεώρει ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸν ρυθμὸν Ἀμάρνας ἀπεδείχθησαν ἀργότερον ὡς ἀνήκοντα εἰς ΥΕ IIIB χρόνους, ἦτοι εἰς χρόνους μεταγενεστέρους. Παράδειγμα προφανὲς εἶναι τὸ ὄστρακον τῆς εἰκόνος 6, α, τὸ προερχόμενον ἐκ τοῦ δευτέρου στρώματος τῆς ἐπιχώσεως τοῦ Κλιμακοστασίου. Τρίτον: ἀκόμη καὶ ὅτε ἐδημοσιεύετο ἡ σύντομος περιγραφὴ τῶν ὀστράκων τοῦ βόθρου, τὸ 1949, ἐπεκράτει σχετικὴ ἀβεβαιότης διὰ τὴν χρονολογικὴν κατάταξιν τῶν γραπτῶν ἀγγείων τῆς ΥΕ III ἐποχῆς. Ὁστρακα, τὰ ὅποια τότε ἀνήγοντο εἰς τὴν ΥΕ IIIA περίοδον, ἀπεδείχθησαν ἀργότερον ὅτι ἀνήκουν εἰς τὴν ΥΕ IIIB. Καλὸν παράδειγμα τῆς ἀβεβαιότητος αὐτῆς εἶναι τὸ ἀγγεῖον τῆς εἰκόνος 9, β, τὸ ὅποion τὸ 1949 ἀπεδόθη εἰς ΥΕ IIIA χρόνους, ἐν ᾧ ἀνήκει εἰς τὴν ΥΕ IIIB περίοδον².

Αἱ ἀπορίαι αὗται θὰ ἐκλείβουν ἴσως ὅταν τὸ ὑλικὸν δημοσιευθῇ πλήρως. Ἔως ὅτου γίνῃ τοῦτο τὸ περιεχόμενον τοῦ ἀποθέτου, ὡς μᾶς εἶναι γνωστόν, δύναται νὰ χρησιμοποιηθῇ μόνον ὡς ὄριον μετὰ τὸ ὅποion θὰ τεθῇ ἡ οἰκοδομὴ τοῦ τάφου. Καλῶς παρετηρήθη ὅτι «since this deposit obviously antedates the construction of the Treasury of Atreus, it inevitably follows that the treasury was not constructed before 1350 B.C.»³. Ὁρθότερον θὰ ἦτο ἐὰν ἐλέγετο ἀντὶ τοῦ «before 1350 B.C.», τὸ «until after the bothros was abandoned». Διότι θὰ πρέπη πρῶτον ν' ἀποδείξωμεν ὅτι ὁ ἀποθέτης-βόθρος αὐτὸς ἦτο ἀκόμη ἐν χρήσει, ὅτε ἐκαλύφθη ὑπὸ τῆς λατύπης τῆς προελεύσεως ἐκ τῆς ἀνορύξεως τοῦ δρόμου, προτοῦ χρησιμοποιήσωμεν τὸ περιεχόμενον

1 Mycenae, σ. 128.

ἀγγεῖον τοῦτο ὄρα κατωτέρω σ. 198 ἐξ.

2 Διὰ περισσοτέρας παρατηρήσεις σχετικὰς πρὸς τὸ

3 Mycenae, σ. 128.

του διὰ τὸν ὁρισμὸν ἀπολύτου χρονολογίας. Τοῦτο, καθ' ὅσον γνωρίζω, δὲν ἐγένετο.

Ἄς ἐξετάσωμεν τώρα τὰ ὄστρακα, τὰ εὑρεθέντα εἰς τὸν δρόμον. Περὶ τὰ πέντε μέτρα ἀπὸ τῆς προσόψεως τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως καὶ κάτωθεν ὀγκολίθου τοῦ κατωτάτου δόμου τοῦ βορείου τοίχου τοῦ δρόμου ὁ WACE ἀνεκάλυψε κοιλότητα εἰς τὸν βράχον, ἢ ἐπίχωσις τῆς ὁποίας περιεῖχε «nothing but Mycenaean pottery, of which one was recognisable as L.H. III. and with it was part of an ordinary Mycenaean (L.H. III.) terracotta female figurine». Ὑπὸ τὸν τοῖχον τῆς νοτίας πλευρᾶς ἐπίσης ἀνεκάλυψεν ὄστρακα: «no sherds later than L.H. III., but two or three pieces with the thrush-egg or stippled design which might possibly be L.H. II. All the other sherds that were recognisable were unmistakably of L.H. III style and shapes»¹. Εἰς μεταγενεστέραν του μελέτην θέτει τὰ ὄστρακα εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ΥΕ III περιόδου, «not much later than the

Εἰκ. 9. α: Ὄστρακον ἐκ τοῦ κατώφλιου τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως. β καὶ γ: ἀγγεῖα ἐκ τοῦ «Στρώματος II» τοῦ Κλιμακοστασίου.

middle of the fourteenth century B.C... not later than about 1330 B.C.»². Εἰς τὴν ἰδίαν μελέτην καθιστᾷ φανερόν ὅτι ἡ ΥΕ III ἐποχή, τὴν ὁποίαν ἔχει ὑπ' ὄψει, «not much later than the middle of the fourteenth century», εἶναι ἡ ΥΕ IIIA περίοδος. Τὰ ὄστρακα αὐτὰ ἀποτελοῦν ἀσφαλὲς χρονικὸν ὄριον διὰ τὴν ἀνόρυξιν τοῦ δρόμου καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ τάφου. Μολονότι ὁ WACE μᾶς ἔδωσε σχετικῶς λεπτομερῆ κατάλογον τῶν εὑρημάτων τοῦ ΣΤΑΜΑΤΑΚΗ, δυστυχῶς οὔτε περιγράφει οὔτε εἰκονίζει τὰ ὄστρακα, τὰ ὁποῖα αὐτὸς ἀνεκάλυψε κάτωθεν τῶν ὀγκολίθων τοῦ δρόμου. Φαίνεται ὅμως ὅτι εἶναι ὅμοια πρὸς τὰ ὑπὸ τὸ κατώφλιον εὑρεθέντα, διότι τὰ ὄστρακα καὶ ἀπὸ τὰς δύο θέσεις τὰ ταυτίζει καὶ τὰ θέτει εἰς τὴν ΥΕ IIIA περίοδον.

Ὑπὸ τὸ κατώφλιον τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως ὁ WACE ἀνεκάλυψε διάφορα μικρὰ ἀντικείμενα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τρία ὄστρακα. Ἐκ τῶν ἀντικειμένων τούτων μόνον τὰ ὄστρακα εἶναι δυνατόν νὰ χρονολογηθοῦν μὲ πιθανότητα ἀκριβείας. Κατὰ τὸν ἀνακαλύψαντα, τὰ ὄστρακα «are of L.H. III. date and compare well with those from the first or earliest strata by the Lion Gate, and so date from the beginning of L.H. III. or the early fourteenth century B.C.»³. Τὰ ὄστρακα αὐτὰ ἀπεικονίσθησαν ἀρχικῶς εἰς τὴν δημοσίευσιν τοῦ 25^{ου} τόμου τοῦ BSA, εἰκ. 76, σ. 357, κατόπιν εἰς τὸ σύγγραμμα Mycenae, εἰκ. 44a, ἐν δὲ τούτων, τὸ μόνον γραπτὸν, ἀπεικονίζομεν εἰς τὴν εἰκόνα 9, α. Τὸ γραπτὸν τοῦτο ὄστρακον εἶναι σπουδαιότατον καὶ περιγράφεται ὡς

¹ BSA 25, 1921-1923, σ. 340.

² Mycenae, σ. 120-121.

³ BSA 25, 1921-1923, σ. 349.

έξῃς εἰς τὴν ἀρχικὴν δημοσίευσιν: «part of deep bowl with characteristic early L.H. III. pattern like sherds from first stratum in Lion Gate section», πρὸς παραβολὴν δὲ ὑποδεικνύεται ἄγγεῖον ἐκ τοῦ δευτέρου στρώματος (εἰκ. 9, β)¹. Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὀστράκου τούτου κυρίως ὁ WACE θέτει τὴν οἰκοδομὴν τοῦ τάφου εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς 14ης ἐκατονταετηρίδος ἀρχικῶς, μετέπειτα δὲ εἰς τοὺς περὶ τὸ 1330 π.Χ. χρόνους.

Ἡ σπουδαιότης τοῦ ὀστράκου καταφαίνεται ἐκ τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ SIR ARTHUR EVANS καὶ τοῦ SIR JOHN MYRES. Ἐν τῇ προσπάθειά των ὅπως ἀποδείξουν τὸ ἐσφαλμένον τῆς χρονολογίας τοῦ WACE δὲν προσεπάθησαν νὰ ἀμφισβητήσουν τὴν μαρτυρίαν τοῦ ὀστράκου ἀλλ' ἰσχυρίσθησαν ὅτι ἡ παρουσία του ὀφείλεται εἰς μεταγενεστέραν τοῦ κατωφλίου ἐπισκευήν². Τὴν ἐκδοχὴν αὐτὴν δικαίως ἀπέρριψεν ὁ WACE ὡς ἀνακριβὴ καὶ ἀπέδειξεν ὅτι ἡ ἰδιάζουσα φύσις τοῦ κατωφλίου τῆς θύρας τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως εἶναι χαρακτηριστικὴ καὶ τῶν τριῶν παραδειγμάτων τῆς τρίτης ὁμάδος τῶν θολωτῶν τάφων. Τὰ ὑπὸ τὸ κατώφλιον λοιπὸν ὀστρακα ἀποτελοῦν ἀψευδῆ μαρτυρίαν τῶν χρόνων τῆς κατασκευῆς τοῦ Θησαυροῦ.

Τὸ γραπτὸν ὀστρακὸν φαίνεται ὅτι ὁ WACE, καὶ μέχρι τῆς ἐκτυλώσεως τοῦ συγγράμματός του *Mycenae*, ἐδέχετο ὡς ἀναγόμενον εἰς τὴν YE IIIA ἐποχὴν. Διότι ἀντικρούων τὸν EVANS καὶ τὸν MYRES, λέγει «Late Helladic IIIA pottery was found beneath the threshold and the dromos walls...»³. Εἰς τὴν ἀρχικὴν του ὁμῶς δημοσίευσιν λέγει ὅτι τὸ ὀστρακὸν φέρει διακόσμησιν ὁμοίαν ἐκείνης, τὴν ὁποίαν ἔχουν τὰ ὀστρακα τοῦ πρώτου στρώματος τῆς ἐπιχώσεως τοῦ Κλιμακοστασίου, τὰ ὁποῖα, ὡς εἶδομεν, ἀνάγονται εἰς προκεχωρημένους χρόνους τῆς YE IIIB περιόδου καὶ τὰ ὁποῖα καὶ αὐτὸς ὁ WACE, εἰς τὸ σύγγραμμά του *Mycenae*, σ. 133, ἔθεσεν εἰς τὴν YE IIIB ἐποχὴν, τῆς ὁποίας τὴν ἀρχὴν τότε ὥρισε περὶ τὸ 1300 π.Χ. Τὸ ὀστρακὸν αὐτὸ παρεβλήθη δικαίως πρὸς τὸ ἄγγεῖον τῆς εἰκόνης 9, β, τὸ ὁποῖον ἀρχικῶς ἀπεικονίσθη εἰς τὸν πίνακα V, e τοῦ 25ου τόμου τοῦ BSA καὶ τὸ ὁποῖον ἀπεικονίζεται καὶ πάλιν εἰς τὸ σύγγραμμα *Mycenae* εἰκ. 76, b, μὲ τὸν τίτλον «Lion Gate, L.H. IIIA, scale 1:3». Ἐπὶ πολὺν χρονικὸν διάστημα ἐπίστευον ὅτι ὁ τίτλος τῆς εἰκόνης 76, b ἐκ τυπογραφικοῦ ἀβλεπτήματος ἀνῆγε τὸ ἄγγεῖον εἰς YE IIIA χρόνους. Ἀλλὰ φαίνεται ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ἀβλεπτήματος καὶ ὅτι τὸ 1949 καὶ μεταγενεστέρως ἀκόμη ὁ WACE ἐπίστευεν ὅτι τὸ ἄγγεῖον ἀνῆκεν εἰς τοὺς χρόνους ἐκείνους. Διότι εἰς τὴν ἐκθεσὶν τῆς Ἀνασκαφῆς Μυκηνῶν τοῦ 1953 λέγει μεταξὺ ἄλλων: «I have long believed that some of the existing examples of the «panel style», such as the fragment from under the threshold of the 'Treasury of Atreus' and the splendid deep bowl from the second stratum by the Lion Gate, were to be dated earlier than the majority of the examples of the «panel style» on account of their excellent style and fabric. I had therefore wished to place them in L.H. IIIA, but if L.H. IIIB, as now suggested, is held to begin at the end of the Amarna age about 1340 B.C., then these and similar specimens of the «panel style» can be considered as being some of the first examples of its re-emergence in L.H. IIIB»⁴. Ἐὰν ὁμῶς ὁ ὅρος δὲν πληρωθῇ καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς YE IIIB περιόδου δὲν

¹ BSA 25, 1921-1923, σ. 357 καὶ πίν. Ve.

² Ὁρα ἀνωτέρω σ. 179 ὑπόσημ. 4.

³ *Mycenae*, σ. 122.

⁴ WACE, BSA 49, 1954, σ. 247.

τεθῆ εἰς τὸ 1340 π.Χ., ἀλλ' εἰς τὸ 1300 π.Χ., ὅπως καὶ ὁ WACE ἐδίδασκε μέχρι τοῦ 1949 τοῦλάχιστον, ὅτε καὶ ὑπελόγισεν ἐκ νέου τὴν χρονολογίαν τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως, τότε τὸ ἀγγεῖον τῆς εἰκόνης 9, β (ἢ Mycenae, 76, b) κατὰ τὰ λεγόμενά του θὰ πρέπη νὰ τεθῇ εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΑ περίοδον, εἰς τὴν ὁποίαν ἐτέθη τὸ 1949. Εὐτυχῶς ἡ κατάταξις τοῦ ἀγγείου εἰς τὴν περίοδον εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει δὲν στηρίζεται μόνον εἰς ὑποθέσεις καὶ ἐπιθυμίας, ἀλλ' εἰς σταθερὰ στρωματογραφικὰ δεδομένα.

Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀγγεῖον (Mycenae, εἰκ. 76, b, ἡμετέρα εἰκ. 9, β) εὐρέθη εἰς τὸ δεύτερον στρώμα τῆς ἐπιχώσεως τοῦ Κλιμακοστασίου. Ἐκ τοῦ στρώματος ἐκείνου προέρχονται καὶ ἄλλα ὅμοια κατὰ τε τὸ σχῆμα καὶ τὴν διακόσμησιν ἀγγεῖα. Ἐν τούτων, δημοσιευθὲν καὶ πάλιν ὑπὸ τοῦ WACE εἰς τὸ σύγγραμμά του Mycenae, εἰκ. 76, a (ἡμετέρα εἰκὼν 9, γ), φέρει τὸν τίτλον «Lion Gate, L.H. IIIB, scale 1 : 3», ἀνάγεται δηλαδὴ εἰς τοὺς μετὰ τὸ 1300 π.Χ. χρόνους, ἀφ' οὗ τὴν ἀρχὴν τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου ὁ WACE εἰς τὸ ἴδιον σύγγραμμα ἔθεσεν εἰς τὸ ἔτος ἐκεῖνο. Ἀλλὰ τὸ ἀγγεῖον Mycenae 76, b, ὡς εἶδομεν, φέρει τὸν τίτλον «L.H. IIIA», ἥτοι φέρεται ὡς ἀνήκον εἰς προγενεστέρους τῆς ἀρχῆς τῆς ΥΕ ΙΙΒ χρόνους. Εἶναι ἀσφαλῶς ἀδύνατον νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἀγγεῖα εὐρεθέντα εἰς τὸ ἴδιον στρώμα, ὡς τὰ ἀγγεῖα a καὶ b τῆς εἰκόνης του 76 (ἡμετέρας 9, β, γ), ἀνάγονται εἰς δύο διαφόρους περιόδους· καὶ τὰ δύο θὰ πρέπη νὰ εἶναι ἢ ΥΕ ΙΙΑ ἢ ΥΕ ΙΙΒ. Κατὰ τὰ ὑπὸ τοῦ WACE διδαχθέντα τὸ 1949 ὅχι μόνον τὰ ὅστρακα τοῦ δευτέρου στρώματος, ἀλλὰ τὰ εὐρήματα ὄλων τῶν κατωτάτων στρωμάτων τῆς ἐπιχώσεως τοῦ Κλιμακοστασίου ἀνήκουν εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΒ περίοδον, τὴν ἀρχὴν τῆς ὁποίας αὐτὸς ὁ WACE ἔθετε τότε εἰς τὸ 1300 π.Χ. Κατ' ἀκολουθίαν καὶ τὸ ἀγγεῖον τῆς εἰκόνης του 76, b, ἡμετέρας 9, β, θὰ πρέπη νὰ τεθῇ μετὰ τὸ 1300 π.Χ.

Πρὸς τούτοις τὸ στρώμα, εἰς τὸ ὁποῖον εὐρέθη τὸ ἀγγεῖον τῆς εἰκόνης Mycenae 76, b (ἡμετέρας 9, β), ἐδημιουργήθη ἀφ' οὗ ὁ σιτοβολῶν εἶχεν ἤδη ἰδρυθῆ, διότι ἀποτελεῖ μέρος τῆς ἐπιχώσεως ἢ ὁποία «did not begin to accumulate until after the building of the Granary (against the wall of which it lay)»¹. Εἶδομεν ὅμως ἀνωτέρω εἰς σ. 189, ὅτι τὰ ὑπὸ τὰ δάπεδα τοῦ σιτοβολῶνος εὐρεθέντα ὅστρακα ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ ἀποθήκη ἰδρύθη ἀφ' οὗ ἡ ΥΕ ΙΙΒ περίοδος εἶχεν ἀρχίσει. Κατ' ἀκολουθίαν τὸ δεύτερον στρώμα τῆς ἐπιχώσεως πρέπει νὰ ἀναχθῇ οὐχὶ εἰς τὴν ἀρχὴν, ἀλλ' εἰς προχωρημένους ΥΕ ΙΙΒ χρόνους. Τὸ στρώμα ΙΙ, εἰς τὸ ὁποῖον εὐρέθη τὸ ἀγγεῖον, ὑπέρκειται τοῦ στρώματος Ι καὶ εἶναι μεταγενέστερον ἐκείνου. Ἀλλὰ καὶ τὸ στρώμα Ι ἀνάγεται εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΒ περίοδον καὶ ἀπέδωκεν ἀκόμη καὶ ὅστρακον τοῦ πυκνοῦ λεγομένου ρυθμοῦ. Τὸ μεταγενέστερον τοῦ πρώτου, ἥτοι τὸ στρώμα ΙΙ, καὶ τὸ περιεχόμενόν του, κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ τὸ ἐν λόγῳ ἀγγεῖον τὸ εὐρεθὲν εἰς αὐτό, βεβαίως θὰ ἀνήκει εἰς προχωρημένους ΥΕ ΙΙΒ χρόνους.

Τὸ ὑπὸ τὸ κατώφλιον τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως γραπτὸν ὅστρακον εἶναι σχεδὸν τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ ἀγγεῖον τῆς εἰκόνης 9, β (δηλ. Mycenae 76, b), τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύεται ὡς ἀνήκον εἰς προχωρημένους ΥΕ ΙΙΒ χρόνους, καὶ πρὸς ἄλλα ἀγγεῖα καὶ ὅστρακα τῶν στρωμάτων Ι καὶ ΙΙ, τὰ ὁποῖα ἀνάγονται εἰς τοὺς ἰδίους χρόνους. Ἡ ὁμοιότης αὕτη ἀποδεικνύει ὅτι τὸ ὑπὸ τὸ κατώφλιον ὅστρακον ἀνάγεται εἰς προχωρημένους ΥΕ ΙΙΒ

¹ Mycenae, σ. 133.

χρόνους. Ἐὰν τὰ ὄστρακα τὰ εὐρεθέντα ὑπὸ τοὺς ὀγκολίθους τοῦ δρόμου, καὶ μὴ ἀπεικονισθέντα, ἦσαν ὅμοια πρὸς τὰ κάτωθεν τοῦ κατωφλίου εὐρεθέντα, ὥς δύναται νὰ συναχθῇ ἐκ τοῦ ὑπὸ τοῦ WACE γενομένου χρονολογικοῦ των ταυτισμοῦ, τότε καὶ τὰ ὄστρακα ἐκεῖνα ἀνάγονται εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΒ περίοδον, εἰς τοὺς μετὰ τὸ 1300 π.Χ. δηλαδὴ χρόνους. Τὰ ὄστρακα ὅμως αὐτὰ χρονολογοῦν τὴν κατασκευὴν τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως, ἢ ὁποῖα οὕτω πρέπει νὰ τεθῇ εἰς τοὺς μετὰ τὸ 1300 π.Χ. χρόνους, δηλ. οὐχὶ εἰς τὴν L H. ΙΙΑ late, ὅπως ἔχει εἰς τὸ Mycenae, ἀλλ' εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΒ περίοδον, τῆς ὁποίας ἡ ἀρχὴ ἐτέθη περὶ τὸ 1300 π.Χ. εἰς τὸ ἴδιον σύγγραμμα. Ἐὰν λοιπὸν ἡ ὁμοιότης τῆς τοιχοδομίας τοῦ Θησαυροῦ πρὸς τὴν τῆς Πύλης τῶν Λεόντων ὑποδεικνύῃ τὴν χρονικὴν των ἐξίσωσιν, ἀκόμη καὶ τότε ἡ κατασκευὴ τῆς Πύλης θὰ πρέπῃ νὰ τεθῇ εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΒ περίοδον, εἰς χρόνους δηλαδὴ μεταγενεστέρους τοῦ 1300 π.Χ. Ἡ ἀνασκόπησις τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ἀνασκαφῶν ἀποδεικνύει, νομίζω, ὅτι οἱ χρονολογικοὶ ὑπολογισμοὶ διὰ τὰ τεῖχη τῶν Μυκηνῶν, οἱ ὁποῖοι διευτυπώθησαν εἰς τὸ σύγγραμμα Mycenae, σ. 133-134 καὶ οἱ ὁποῖοι παρέμειναν ἀναλλοίωτοι μέχρι σήμερον, εἶναι ἀβάσιμοι καὶ δὲν συμφωνοῦν πρὸς τὰ πράγματα, ὥς περιεγράφησαν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ WACE.

Προτοῦ συνοψίσωμεν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὑφ' ἡμῶν γενομένης ἀνασκοπήσεως τῶν δεδομένων καὶ τῶν γνωμῶν διὰ τὰ τεῖχη τῶν Μυκηνῶν, θὰ πρέπῃ δι' ὀλίγων νὰ ἐξετάσωμεν τὸ συναφὲς πρόβλημα, τὸ ὁποῖον παρουσιάζουν τὰ μυκηναϊκὰ εἰδώλια. Τὰ εἰδώλια αὐτὰ εἶναι χαρακτηριστικὰ προϊόντα τῆς ΥΕ ΙΙ ἐποχῆς, τῶν χρόνων δηλαδὴ εἰς τοὺς ὁποίους ὁ λόφος τῶν Μυκηνῶν μετετράπη εἰς ὄχυρὸν ἀκρόπολιν. Εἰς τὰ εἰδώλια αὐτὰ ἴσως ἀπέδωσα μεγαλύτεραν ἢ ὅσον ἔπρεπε σπουδαιότητα εἰς τὸ περὶ Μυκηνῶν βιβλίον μου, ἀσφαλῶς δὲ δὲν διετύπωσα σαφῶς τὴν γνώμην μου διὰ τὴν σχέσιν των πρὸς τὰ τεῖχη τῶν Μυκηνῶν. Ἐκεῖ ἤθελα νὰ τονίσω ὅτι ὅλοι οἱ τύποι τῶν εἰδωλίων, ἀκόμη καὶ οἱ νεώτεροι, ἦσαν ἐν χρήσει ὅτε τὰ τεῖχη ἰδρύνοντο καὶ ὅτι οἱ νεώτεροι αὐτοὶ τύποι ἀναφαίνονται καὶ χρονολογοῦνται μετὰ τὸ 1300 π.Χ., ἀφ' οὗ ἡ ΥΕ ΙΙΒ περίοδος εἶχεν ἀρχίσει. Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ τύποι εἰς τοὺς ὁποίους διακρίνονται τὰ γυναικεῖα μυκηναϊκὰ εἰδώλια δὲν εἶναι σύγχρονοι, ὅτι ἄλλοι εἶναι ἀρχαιότεροι καὶ ἄλλοι νεώτεροι¹. Ὁ BLEGEN, βασιζόμενος εἰς τὰ εὐρήματά του τῶν Ζυγουριῶν καὶ τοῦ Ἡραίου, ἐδίδαξεν ὅτι τὰ εἰδώλια τύπου Ψ εἶναι τὰ νεώτερα. Τοῦτο ἐδέχθη καὶ ὁ FURUMARK, ὁ ὁποῖος τὰ θέτει εἰς ΥΕ ΙΙΒ χρόνους². Εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν εὐρημάτων ἐκ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν, τὰ εὐρεθέντα εἰδώλια δὲν διακρίνονται εἰς τύπους ἀλλ', ὥς λέγεται π.χ. διὰ τὰ εἰδώλια τὰ εὐρεθέντα εἰς τὴν μεταξὺ τοῦ βορείου Κυκλωπείου τείχους καὶ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ Κύκλου Α περιοχὴν 63, χαρακτηρίζονται ὥς ἀνήκοντα εἰς ὅλους τοὺς γνωστοὺς τύπους μυκηναϊκῶν εἰδωλίων. Εἶναι ἄρα γε δυνατόν νὰ βεβαιώσωμεν ὅτι ὁ νεώτερος τύπος εἰδωλίων Ψ ἦτο ἤδη ἐν χρήσει, ὅτε ἐδημιουργοῦντο αἱ περὶ τὴν Πύλιν τῶν Λεόντων ἐπιχώσεις καὶ τὰ διάφορα λιθολογήματα παρὰ τὸ δυτικὸν Κυκλωπεῖον τεῖχος; Ἐὰν κατορθώσωμεν νὰ ἀποδείξωμεν τοῦτο, τότε θὰ εἶναι δυνατόν νὰ

¹ Τὰ εἰδώλια διέκρινεν εἰς τύπους πρῶτος ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ΑΕ 1888, σ. 168-169, μετ' αὐτὸν ὁ BLEGEN, Zygouries, σ. 204-205 καὶ Prosymna, σ. 355-359, ὁ WACE, Chamber Tombs of Mycenae, σ. 215 καὶ ὁ FURUMARK,

Mycenaean Chronology, σ. 86-89.

² BLEGEN, Zygouries, σ. 205, Prosymna, σ. 360. FURUMARK, ἑ.ἀ. σ. 88.

δεχθῶμεν μετὰ σχετικῆς πιθανότητος ὅτι μεταξὺ τῶν ὑπὸ τοῦ WACE εὐρεθέντων εἰδωλίων ὑπῆρχον καὶ τοῦ τύπου Ψ, ἀκόμη καὶ τῆς νεωτέρας παραλλαγῆς του, ὅτι ἡ ἐπίχωσις τὴν ὁποῖαν χαρακτηρίζουν ἐγένετο εἰς χρόνους κάπως περισσότερον προχωρημένους ἀπὸ τοὺς ὑποδεικνυμένους ὑπὸ τῆς πρώτης ἐμφανίσεως καὶ τῆς πρώτης χρήσεως εἰδωλίων ἀρχαιοτέρων τύπων. Νομίζω ὅτι δύναται νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι ὁ τύπος Ψ τῶν εἰδωλίων ἦτο ἐν χρήσει, ὅτε ἐπεχειροῦντο αἱ οἰκοδομικαὶ ἐργασίαι περὶ τὴν Πύλην τῶν Λεόντων.

Εἰς τὴν ἐπίχωσιν τοῦ Κύκλου Α ὁ SCHLIEMANN ἀνεκάλυψε πλῆθος εἰδωλίων, τὰ ὁποῖα βεβαίως δὲν διέκρινεν εἰς τύπους. Ἀλλὰ μεταξὺ τῶν κτερισμάτων τοῦ τάφου Ι καταλέγει καὶ δύο εἰδώλια, τὰ ὁποῖα καὶ ἀπεικονίζει¹. Τὸ ἐν τούτων ἔχει κοίλην τὴν βάσιν καὶ τὸ ἕτερον συμπαγῆ. Κατὰ τὸν FURUMARK, τὰ ἔχοντα κοίλην τὴν βάσιν εἶναι νεώτερα τῶν μετὰ συμπαγοῦς². Ὁ KARO, εἰς τὴν θαυμαστὴν περιγραφὴν τῶν κτερισμάτων τῶν καθέτων τάφων, λέγει ὅτι τὰ εἰδώλια αὐτὰ εὐρέθησαν εἰς τὴν ἄνωθεν τοῦ τάφου ἐπίχωσιν³, τοῦτο δὲ προφανῶς διὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν παρουσίαν YE IIIB ἀντικειμένων εἰς YE I περιβάλλον. Ἐξ ὧσων ὁμως γράφει ὁ SCHLIEMANN διὰ τὸν τάφον αὐτὸν καὶ τὴν ἐπίχωσιν του⁴, καταφαίνεται ὅτι τὰ εἰδώλια ὄντως εὐρέθησαν μετὰ τῶν ἄλλων κτερισμάτων. Εἰς τὸ βιβλίον μου *Ancient Mycenae*, σ. 120-121, ὑπέδειξα ὅτι τὰ εἰδώλια ἐκεῖνα κατέληξαν εἰς τὸν τάφον Ι, ὅτε ἐπληροῦτο τὸ ὑπὸ τοῦ ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΥ ἀνακαλυφθὲν σπήλαιον τοῦ Κύκλου Α. Οἱ χρόνοι τῆς ἰσοπεδώσεως τοῦ Κύκλου ὁρίζονται ὑπὸ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου του καί, κατὰ τὸν WACE, ὁ τοῖχος ἐκεῖνος ἦτο σύγχρονος σχεδὸν πρὸς τὸ δυτικὸν Κυκλώπειον τεῖχος καὶ τὴν Πύλην τῶν Λεόντων. Τὰ εἰδώλια λοιπὸν τοῦ τύπου Ψ, ἀκόμη καὶ ἡ νεωτέρα παραλλαγή των, ἦσαν ἤδη ἐν χρήσει εἰς τοὺς χρόνους κατὰ τοὺς ὁποίους ἐκτίζετο τὸ τεῖχος.

Οἱ χρόνοι τῆς πρώτης ἐμφανίσεως τοῦ ἀρχαιοτέρου τύπου τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων δὲν εἶναι τελείως καθωρισμένοι. Ἡ γενικὴ χρονολογία, τὴν ὁποῖαν ἐδέχθη ἐἰς τὸ περὶ Μυκηνῶν βιβλίον μου, ἦτοι περὶ τὸ 1300 π.Χ., θὰ πρέπη ἴσως νὰ ἀναθεωρηθῇ. Ὁ ἀκριβὴς καθορισμὸς ἀπολύτου χρονολογίας ἐπὶ τοῦ παρόντος φαίνεται ἀδύνατος διότι συμπεράσματα χρονολογικὰ συναχθέντα ἀπὸ εὐρήματα τάφων εἶναι πολὺ παρακεκινδυνευμένα, τίθενται δ' ἐν ἀμφιβόλῳ πρῶτον ὑπὸ τῆς συνήθους ἀδυναμίας τῆς ἀπολύτου ἐξακριβώσεως τοῦ συνόλου τῶν κτερισμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα ἀνευρεθέντα εἰδώλια ἀνήκουν καὶ δεύτερον ὑπὸ τῆς πιθανῆς ὑποθέσεως ὅτι κτερίσματα προωρισμένα διὰ τάφους κατεσκευάζοντο εἰδικῶς καὶ εἰς ἀρχαιοτέραν μορφήν ἐπιβληθεῖσαν ὑπὸ ταφικῶν ἐθίμων, ἐν ᾧ εἰς τοὺς συνοικισμοὺς καὶ εἰς τὴν πραγματικὴν ζωὴν ἡ μορφή ἐκείνη δὲν ἦτο πλέον συνήθης ἢ ἐν χρήσει. Ὁ παραμερισμὸς τῶν ὁστῶν διετάρασσε τὴν διάταξιν τῶν κτερισμάτων, ἐλάχισται δὲ εἶναι αἱ ἀδιατάρακτοι ταφαὶ μεταξὺ τῶν κτε-

1 C. SCHUCHHARDT, Schliemann's Excavations, εἰκ. 159-160, σ. 185-186. KARO, Schachtgräber, πίν. 150, σ. 204-205.

2 FURUMARK, ἔ. ἀ. σ. 87-88.

3 KARO, ἔ. ἀ. σ. 68. Ἀλλ' ἀκόμη καὶ ἐὰν ὑποτεθῇ ὅτι τὰ εἰδώλια ὄντως εὐρέθησαν εἰς τὴν ἄνωθεν τοῦ τάφου

ἐπίχωσιν, ἀκόμη καὶ τότε τὸ συμπέρασμά μας παραμένει, διότι χρονολογοῦν τὴν ἰσοπέδωσιν τοῦ χώρου τοῦ Κύκλου, ἡ ὁποία ἐγένετο εἰς τοὺς χρόνους τῆς οἰκοδομῆς τῆς Πύλης τῶν Λεόντων καὶ τοῦ δυτικοῦ Κυκλωπείου τεύχους.

4 SCHLIEMANN, Mycenae, σ. 154-155.

ρισμάτων των οποίων εύρέθησαν και ειδώλια. Ήδη ἐπὶ μίαν δωδεκαετίαν παρακολουθῶ τὰς ἀνασκαφὰς μυκηναϊκῶν τάφων, τὰς γενομένας ὑπὸ διαφόρων ἐπιστημόνων καὶ εἰς τὰς διαφόρους περιοχὰς τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος μὲ σκοπὸν τὴν μελέτην τῶν κτερισμάτων ταφῶν περιλαμβανουσῶν ειδώλια. Ὅλα τὰ δείγματα τῶν ἐνταφιάσεων μὲ ειδώλια, τῶν ἰδικῶν μου εἰς τὴν Ἑλευσίνα καὶ τῶν ἄλλων ἀλλαχοῦ, ἀνάγονται εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΒ ἢ καὶ Γ περίοδον. Περισσότερον ἐξηκριβωμένοι πληροφορίαι ἐλπίζω ὅτι θὰ προέλθουν ἀπὸ μελλοντικὰς ἀνασκαφὰς, αὗται δ' ἴσως λύσουν τὸ πρόβλημα. Νομίζω ὅμως ὅτι στρωματογραφικαί, ἐξηκριβωμένοι πληροφορίαι ἀπὸ ἀδιαταράκτους ἐπιχώσεις συνοικισμῶν θὰ πρέπη νὰ εἶναι αἱ μόναι ἀξιόπιστοι. Τοιαύτας ἔχομεν πολὺ ὀλίγας. Ἐκτὸς τῶν Μυκηνῶν, ἐγὼ γνωρίζω μόνον τὰς στρωματογραφικὰς παρατηρήσεις τοῦ BLEGEN εἰς τὸν συνοικισμόν τῶν Ζυγουριῶν, ὅπου ὁκτὼ ειδώλια εύρέθησαν μετὰ «some early pottery of Late Helladic III» εἰς τάφρον πρὸς βορρᾶν τοῦ οἰκήματος τοῦ ἀποκλιθέντος «Potter's Shop»¹. Τὰ εὐρήματα ταῦτα ὑποδεικνύουν ὅτι τὰ μυκηναϊκὰ ειδώλια ἀνεφάνησαν εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΑ περίοδον καὶ ἐπιβάλλουν ἴσως τὴν ἀναθεώρησιν τῆς ὑπ' ἐμοῦ προταθείσης χρονολογίας. Νομίζω ὅμως ὅτι τὸ συμπέρασμα τοῦτο πρέπει νὰ ἐπιβεβαιωθῇ καὶ ἀπὸ ἐξηκριβωμένα στρωματογραφικὰ δεδομένα ἄλλων συνοικισμῶν. Τὰ ἐκ τῶν Μυκηνῶν εὐρήματα, ὡς εἶναι γνωστὰ μέχρι τοῦδε, δὲν μᾶς παρέχουν τὰ δεδομένα αὐτὰ καὶ ἀποδεικνύουν ὅτι δὲν ὑπερέβαλον πολὺ τὰ πράγματα ὅταν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνασκαφῶν τῶν Μυκηνῶν, ἔθεσα τὰ ἐκ τῆς πόλεως τῶν Μυκηνῶν ειδώλια μετὰ τὸ 1300 π.Χ.

Μυκηναϊκὰ ειδώλια ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν ἀνεκαλύφθησαν εἰς στρώματα χαρακτηριζόμενα ὑπὸ ὀστράκων ΥΕ ΙΙΒ χρόνων.

1. Ειδώλια π.χ. εύρέθησαν εἰς στρώματα Ι - V τῆς ἐπιχώσεως τοῦ Κλιμακοστασίου· εἰς στρώματα δηλαδὴ ἀνήκοντα εἰς ΥΕ ΙΙΒ χρόνους.

2. Ειδώλια ἔχομεν ἀπὸ τὸ λιθολόγημα τῆς περιοχῆς 63 (εἰκ. 3), τὸ ὅποιον, καθ' ὅσον εἶναι δυνατόν νὰ συμπεράνωμεν ἀπὸ τὴν γενικὴν περιγραφὴν τῶν ὀστράκων, ἀνάγεται εἰς ΥΕ ΙΙΒ χρόνους.

3. Ειδώλια εύρέθησαν εἰς τὸν Κύκλον Β. Καὶ τούτου ἡ διαρρύθμισις καὶ ἰσοπέδωσις ἐγένετο, ὡς τὰ ὀστρακα ἀποδεικνύουν, εἰς ΥΕ ΙΙΒ χρόνους.

4. Ἐπίσης ειδώλια εύρέθησαν εἰς τὴν ἐλίχωσιν πρὸ τῆς ἀρχῆς τῆς Μικρᾶς λεγομένης Ἀναβάσεως. Ἡ ἐλίχωσις ἐκείνη δὲν εἶναι ἀρχαιότερα τῆς τοῦ Στρώματος Ι τοῦ Κλιμακοστασίου, ἀνάγεται δηλαδὴ εἰς ΥΕ ΙΙΒ χρόνους.

Ἀμιγῇ ἀρχαιότεραν ἐλίχωσιν τῆς ΥΕ ΙΙΑ περιόδου ἔχομεν μόνον εἰς τὴν κορυφὴν τῆς ἀκροπόλεως, εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἀνακτόρου. Ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ ὑποστύλου ὑπογείου ἀνεσκάφη ὑπὸ τοῦ WACE ἀδιατάρακτος ἐλίχωσις ΥΕ ΙΙΑ χρόνων. Ἐξ αὐτῆς προῆλθον 57 γραπτὰ ὀστρακα, τοῦλάχιστον 40 ἄγραφα καὶ «μικρὰ ποσότης» χονδροειδῶν. Εἰς τὸ στρῶμα τοῦτο δὲν εύρέθη οὔτε ἓν τεμάχιον ειδωλίου. Ἐν ἀντιθέσει, εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ ὄχετοῦ, τοῦ εύρεθέντος ἀνωθεν τοῦ δαπέδου τοῦ ὑπογείου καὶ ἀνήκοντος εἰς χρόνους πολὺ μεταγενεστέρους τῆς ΥΕ ΙΙΑ περιόδου, εύρέ-

¹ BLEGEN, Zygouries, σ. 205.

θησαν 3 γραπτὰ ὄστρακα τῆς «LH III period», τμήμα γυναικείου εἰδωλίου καὶ ἀρκετὴ ποσότης ἀγράφων ὀστράκων¹. Βεβαίως τὰ γραπτὰ ὄστρακα ἀνάγονται εἰς YE IIIB χρόνους, διότι τὸ ὑπόγειον ἀρχικῶς ἐγένετο ἀφ' οὗ ἡ YE IIIA περίοδος εἶχεν ἀρχίσει καὶ ὁ ὀχετὸς ἀφ' οὗ τὸ ὑπόγειον, κατόπιν πυρκαϊᾶς, ἐπληρώθη καὶ ἐγκατελείφθη.

Δύο εἰδώλια ζῶων εὐρέθησαν εἰς τὸ λιθολόγημα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐβασίζετο τὸ δάπεδον τοῦ ὑπὸ τὸ κλιμακοστάσιον τοῦ δυτικοῦ διαδρόμου ὑπογείου. Μετ' αὐτῶν ἦσαν καὶ ὄστρακα ὑστεροελλαδικὰ III, οὐδὲν τῶν ὁποίων δυστυχῶς ἀπεικονίσθη· ἀλλὰ τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων εἰς τὰ ὁποῖα ἀνῆκον: «Kylikes, deep bowls, jugs of a hydria type» εἶναι χαρακτηριστικὰ τῶν YE IIIB χρόνων².

Ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ «δωματίου τῶν Φυλάκων», κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τοῦ ἀνακτόρου, ὁ WACE ἐξήτασεν ἐπίχωσιν, ἡ ὁποία ἐσχηματίσθη «very soon after the beginning of L.H.III». Οὐδὲν εἰδῶλιον εὐρέθη εἰς τὴν ἐπίχωσιν αὐτήν, ἡ ὁποία ἀπέδωσε 13 γραπτὰ ὄστρακα, μὴ ἀπεικονισθέντα. Ἐν ἀντιθέσει, δέκα τρία εἰδώλια ἐκ τῆς περιοχῆς πρὸς βορρᾶν τοῦ δωματίου τῶν Φυλάκων εὐρέθησαν εἰς στρῶμα τῆς YE IIIB περιόδου³.

Ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ δωματίου ὑπ' ἀριθμὸν 41 εὐρέθη ἐπίχωσις, ἡ ὁποία «cannot be later than the very beginning of L.H. III» (δηλ. L.H. IIIA), πλήρης ὀστράκων. Μεταξὺ τούτων δὲν εὐρέθη οὔτε ἓν τεμάχιον εἰδωλίου⁴.

Τομὴ κατὰ μῆκος τοῦ καταστραφέντος ἄκρου τῆς ἐστίας τοῦ Μεγάρου ἀπέδωσε μεσοελλαδικὰ, ὑστεροελλαδικὰ I-II, 4 γραπτὰ ὄστρακα YE III χρόνων καὶ 4 τεμάχια εἰδωλίων ζῶων. Οἱ ἀκριβεῖς χρόνοι τῶν YE III ὀστράκων δὲν καθωρίσθησαν καὶ ὥς ἐκ τούτου ἡ μαρτυρία αὕτη δὲν βοηθεῖ. Πρὸς τούτοις τομὴ ὑπ' αὐτὴν τὴν ἐστίαν ἀπέδωσε 45 μεσοελλαδικὰ, 4 ὑστεροελλαδικὰ, 4 γραπτὰ YE III καὶ οὐδὲ ἓν εἰδῶλιον⁵.

Ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ προθαλάμου τοῦ «Domestic Quarters» καὶ τοῦ προσκειμένου πρὸς αὐτὸν ὑπογείου ἡ ἐπίχωσις, ἐρευνηθεῖσα ὑπὸ τοῦ WACE, ἀπέδωκεν ὄστρακα «LH III» χρόνων οὐδὲν ὅμως εἰδῶλιον. Ἡ ἐπίχωσις αὕτη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀνήκει εἰς τὴν YE IIIA περίοδον⁶.

Ἡ ἀνασκόπησις τῶν στρωματογραφικῶν δεδομένων ἀποδεικνύει ὅτι τὰ μυκηναϊκὰ εἰδώλια, τὰ εὐρεθέντα εἰς τὰς διαφόρους περιοχὰς τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν, ἀνεκαλύφθησαν εἰς ἐπιχώσεις YE IIIB χρόνων, οὐχὶ δὲ καὶ εἰς YE IIIA ἐπιχώσεις. Αἱ ἰδικαί μας ἀνασκαφαὶ ὑποδεικνύουν τὸ αὐτὸ συμπέρασμα. Ὅπουδήποτε ἔχομεν YE IIIB ὄστρακα καὶ μεταγενεστέρas ἐπιχώσεις, ἔχομεν καὶ εἰδώλια· οὔτε ἓν τεμάχιον εἰδωλίου εὕρομεν μὲ ἀρχαιότερα ὄστρακα. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι εἰς τὴν ἀκρόπολιν τῶν Μυκηνῶν τοῦλάχιστον τὰ χαρακτηριστικὰ εἰδώλια τῆς τελευταίας μυκηναϊκῆς ἐποχῆς γίνονται κοινὰ, ἐὰν δὲν ἐμφανίζονται διὰ πρῶτην φορὰν εἰς YE IIIB χρόνους⁷.

1 WACE, BSA 25, 1921-1923, σ. 181-182.

2 Αὐτ. σ. 205. Σημειωτέον ὅτι ὑπὸ τὸ λιθολόγημα ἐκεῖνο εὐρέθησαν ἐν ὅλῳ 14 γραπτὰ ὄστρακα. Ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ ὑποστύλου ὑπογείου εὐρέθησαν 57 γραπτὰ ὄστρακα ἀλλ' οὐδὲν εἰδῶλιον.

3 Αὐτ. σ. 215. BSA 52, 1957, σ. 197 καὶ 199.

4 BSA 25, 1921-1923, σ. 217-219.

5 Αὐτ. σ. 243.

6 Αὐτ. σ. 259-260.

7 Καὶ ὁ ἀείμνηστος PHRSON, τοῦ ὁποίου αἱ ἀνασκαφαὶ καὶ ἀνακαλύψεις εἶναι σημαντικαί, λέγει ἀνενδοιάστως ὅτι δὲν γνωρίζει εἰδώλια τύπου Ψ προγενέστερα τοῦ 1300 π.Χ. (The Royal Tombs at Dendra, σ. 83 σημ. 1).

Πέραν τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν, εἰδώλια εὐρέθησαν εἰς τάφους καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρώως καὶ τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμίστρας. Τὰ ἐκ τῶν τάφων παραδείγματα δὲν παρέχουν σαφῆ δεδομένα. Τὰ ἐκ τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρώως, καὶ δὴ τὰ ἐκ τοῦ ἀποθέτου - βόθρου δύνανται νὰ ὑποθεθοῦν, καὶ ὑπετέθησαν ὡς ἀνήκοντα εἰς ΥΕ ΙΙΑ χρόνους. Ἀλλὰ τὰ ἐκ τοῦ βόθρου εὐρήματα ἀκόμη δὲν ἔχουν πλήρως δημοσιευθῇ κατ' ἀκολουθίαν συμπεράσματα θὰ εἶναι δυνατὰ μόνον μετὰ τὴν πλήρη μελέτην καὶ δημοσίευσιν, τὴν ὁποίαν ἔχει ἀναλάβει ἡ ELIZABETH WACE FRENCH. Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε δημοσιευθέντων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ πιθανότης τῆς παρουσίας ΥΕ ΙΙΒ ὀστράκων μεταξὺ τῶν χιλιάδων τεμαχίων τῶν εὐρεθέντων εἰς τὸν βόθρον. Ἐὰν ὁ βόθρος περιεῖχε καὶ ὀλίγα μόνον δείγματα μεταγενεστέρων χρόνων, τὸ ἐκ τῆς ἐπιχώσεώς του συμπέρασμα θὰ πρέπη νὰ ἀναθεωρηθῇ. Ὡς ἔχει ἡ περιγραφή τοῦ περιεχομένου τοῦ βόθρου εἶναι ἐλλιπὴς καὶ ἐκ ταύτης θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι εἰδώλια παρήγοντο καὶ εἰς τὴν ΥΕ ΙΙ ἐποχὴν, διότι ὀστρακα καὶ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης περιλαμβάνονται μεταξὺ τῶν ἀντικειμένων τοῦ ἀποθέτου. Καὶ ὅμως ὁ ἀνασκαφεὺς τοῦ αὐτοῦ γράφει εἰς τὴν ἰδίαν σελίδα τοῦ βιβλίου του, εἰς τὴν ὁποίαν περιγράφει τὰ ὀστρακα τοῦ βόθρου: «The terracotta figurines found in these deposits are of the same types, human and animal, as the ordinary Mycenaean figurines, which so far have never been found in any deposits earlier than the beginning of Late Helladic III, the fourteenth century B.C.¹». Κατὰ ταῦτα ἡ συμβολὴ τῶν εὐρημάτων τοῦ ἀποθέτου - βόθρου εἰς τὸ ζήτημα τῶν χρόνων τῆς ἐμφανίσεως τῶν εἰδωλίων εἰς Μυκῆνας εἶναι ἀκόμη ἀμφίβολος.

Τὸ ὑπὸ τὸν ὀγκόλιθον τοῦ δρόμου τοῦ Θησαυροῦ εὐρεθὲν εἰδώλιον φαίνεται ὅτι ἀνάγεται εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους μὲ τὸ ὑπὸ τὸ κατώφλιον γραπτὸν ὀστρακον, ἥτοι εἰς ΥΕ ΙΙΒ χρόνους.

Περὶ τὸν πώρινον ἀναλημματικὸν τοῖχον τοῦ τύμβου τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμίστρας ἀνεκαλύφθησαν πολλὰ ὀστρακα καὶ εἰδώλια. Ταῦτα μετὰ μεγάλης προσοχῆς περιέγραψεν ὁ LORD WILLIAM TAYLOUR. Ἐκ συνόλου πενήκοντα εἰδωλίων, ὅλα τὰ σχετικῶς καλῶς διατηρούμενα, τεσσαράκοντα ἐπὶ τὸν ἀριθμὸν, ἀνάγονται εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΒ περίοδον· τὰ ὑπόλοιπα τρία διατηροῦνται τόσον κακῶς ὥστε ὁ ὁρισμὸς τῶν χρόνων τῶν εἶναι ἀδύνατος. Οὐδὲ ἐν εἰδώλιον ἀρχαιότερον τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου καταλέγεται μετὰ τῶν πλουσίων εὐρημάτων τῆς περιοχῆς².

Εἰς τὸ νοτιοανατολικὸν ἄκρον τοῦ μεσοελλαδικοῦ νεκροταφείου καὶ παρὰ τὸ δυτικὸν Κυκλώπειον τεῖχος ἀνεσκάφη στῶμα ὀστράκων, μετὰ τῶν ὁποίων εὐρέθησαν καὶ τμήματα πέντε γυναικείων μυκηναϊκῶν εἰδωλίων. Τὰ ὀστρακα ἀνάγονται εἰς τὴν «later part of the L.H. ΙΙΒ period» καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ τὰ εἰδώλια πρέπει νὰ τεθοῦν εἰς τὸ τελευταῖον ἥμισυ τῆς περιόδου ἐκείνης³.

Κατὰ ταῦτα καὶ τὰ ἐκτὸς τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν ἀνακαλυφθέντα εἰδώλια, πλὴν τῶν εἰδωλίων τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν εἰς τὸν ἀποθέτην - βόθρον καὶ τῶν ὁποίων ἡ θέσις θὰ παραμείνῃ ἀβεβαία μέχρι τῆς τελικῆς δημοσιεύσεως τοῦ περιεχομένου του,

1 WACE, Mycenae, σ. 127.

3 BSA 52, 1957, σ. 208 καὶ 217.

2 BSA 50, 1955, σ. 230-236.

φαίνεται ὅτι ἐνισχύουν τὸ συμπέρασμα τῆς ΥΕ ΙΙΒ χρονολογίας τῶν εἰδωλίων τῶν προερχομένων ἀπὸ τὰς Μυκῆνας.

Εἶναι καιρὸς νὰ συνοψίσω τὰ ἐκ τῆς ἀνασκοπήσεως τῶν εὗρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν 1921-1923 καὶ 1939 συναχθέντα συμπεράσματα. Ἡ κατασκευὴ τῆς Πύλης τῶν Λεόντων καὶ τῶν τειχῶν, ἐκτὸς τῆς βορειοανατολικῆς ἐπεκτάσεως, ἐτέθη ἀρχικῶς εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς 14ης ἑκατονταετηρίδος, μεταγενεστέρως δὲ εἰς τοὺς περὶ τὸ 1350-1330 π.Χ. χρόνους, ἢ εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΑ late περιόδον καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ σιτοβολῶνος εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΑ later περιόδον. Τὰ θετικὰ ὅμως δεδομένα, ὥς συνάγονται ἐκ τῶν γραφομένων τοῦ WACE, δὲν συμφωνοῦν πρὸς τὰς χρονολογίας αὐτὰς καὶ ἔχουν ὥς ἑξῆς:

1. Αἱ ὑπὸ τὰ δάπεδα τοῦ σιτοβολῶνος ἐξετασθεῖσαι ἐπιχώσεις ἀπέδωσαν ὄστρακα, τὰ ὅποια χρονολογοῦν τὴν ἀρχικὴν κατασκευὴν του εἰς ΥΕ ΙΙΒ χρόνους καὶ ἀποκλείουν τὴν προταθεῖσαν ΥΕ ΙΙΑ late χρονολογίαν. Ἐὰν ἀκόμη ὑποτεθῇ ὅτι νῦν ἡ οἰκοδόμησις τοῦ σιτοβολῶνος τίθεται ὑπὸ τοῦ WACE εἰς μίαν ΥΕ ΙΙΒ περιόδον ἀρχομένην περὶ τὸ 1340 π.Χ., καὶ πάλιν ἡ χρονολογία δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα, τὰ ὅποια ὑποδεικνύουν πολὺ προχωρημένους χρόνους τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου διὰ τὴν οἰκοδομὴν αὐτήν.

2. Τὸ πρῶτον στρῶμα, Stratum I, τῆς ἐπιχώσεως τοῦ Κλιμακοστασίου, ἀνάγεται εἰς προχωρημένους χρόνους τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου (μαρτυρία ὀστράκου τοῦ «πυκνοῦ» ῥυθμοῦ).

3. Ἡ ἐπίχωσις τοῦ κάτωθεν τοῦ σιτοβολῶνος εὐρεθέντος καθέτου τάφου ἀνάγεται εἰς προχωρημένους χρόνους τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου (μαρτυρία ὀστράκου «πυκνοῦ» ῥυθμοῦ).

4. Τὰ ὄστρακα ἐκ τοῦ λιθολογήματος τῆς περιοχῆς ἀριθμὸς 63 πιθανῶς ἀνάγονται εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΒ περιόδον καὶ εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους πρὸς τὰ ὄστρακα ἀπὸ τὸ πρῶτον στρῶμα τοῦ Κλιμακοστασίου.

5. Τὰ ὄστρακα, τὰ προελθόντα ἐκ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου τοῦ Κύκλου Α, ἀνάγονται εἰς προχωρημένους ΥΕ ΙΙΒ χρόνους.

6. Αἱ ἐπιχώσεις καὶ τὰ κτίσματα αὐτὰ κατὰ τὸν WACE ἦσαν σχεδὸν σύγχρονα πρὸς τὸ δυτικὸν Κυκλώπειον τεῖχος καὶ τὴν Πύλην τῶν Λεόντων, κατ' ἀκολουθίαν θέτουν τὸ δυτικὸν τεῖχος καὶ τὴν Πύλην εἰς ΥΕ ΙΙΒ χρόνους. Τὰ δύο ὄστρακα τοῦ «πυκνοῦ» λεγομένου ρυθμοῦ (Close-Style), τὰ εὐρεθέντα εἰς τὴν ἐπίχωσιν ἀρ. 2 καὶ 3, ὑποδεικνύουν προχωρημένους χρόνους καὶ πιθανώτατα τοὺς μετὰ τὰ μέσα τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου.

7. Εἰς ΥΕ ΙΙΒ προχωρημένους χρόνους πρέπει νὰ τεθῇ καὶ ὁ Θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως καὶ τὰ ὅμοια πρὸς αὐτὸν κτίσματα, ἥτοι ἡ Πύλη τῶν Λεόντων.

8. Τὸ βόρειον Κυκλώπειον τεῖχος ἐχρονολογήθη ὑπὸ τοῦ WACE ἐπὶ τῇ βάσει ὀστράκων εὐρεθέντων εἰς δύο σημεῖα. Πόσα τὸν ἀριθμὸν ἦσαν τὰ εὐρεθέντα ὄστρακα, εἰς ποῖα σχήματα ἀνῆκον καὶ τί διακοσμητικὰ στοιχεῖα ἔφερον δὲν δρίζεται εἰς τὴν περιγραφὴν του. Οὔτε καὶ εἰκονίσθησαν τὰ ὄστρακα αὐτά. Διὰ τοῦτο δημιουργοῦν τὴν ἀπορίαν: Ἦσαν τὰ ὄστρακα αὐτὰ φύσεως τοιαύτης ὥστε νὰ χαρακτηρίσουν τοὺς χρόνους τῆς κατασκευῆς τοῦ τεύχους μὲ ἀκριβείαν ἢ ἦσαν μόνον ἀρκετὰ διὰ νὰ θέσουν τὸ τεῖχος

γενικῶς εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙ ἐποχὴν; Ἡ ἀπορία αὕτη ἐνισχύθη ἀπὸ τὰς προσπάθειάς μας τοῦ 1958. Τότε ἐξητάσαμεν τὴν βάσιν τοῦ Βορείου Κυκλωπείου τείχους εἰς ἑπτὰ διάφορα σημεία καὶ ἠρευνήσαμεν τοὺς ἀρμούς τῶν ὀγκολίθων του. Μολονότι ἀπὸ τὴν ἔρευναν ἐκείνην ἀπεκομίσσαμεν ὅστρακα πληρώσαντα πέντε κιβώτια, ἐν τούτοις ὅμως δὲν κατωρθώσαμεν νὰ ὀρίσωμεν ἀκριβῶς τοὺς χρόνους τῆς κατασκευῆς τοῦ τείχους. Διότι τὰ ἐξ αὐτῶν πολυάριθμα νεώτερα ὅστρακα ἦσαν τόσον ἀόριστα ὥστε μόνον ὁ γενικὸς καθορισμὸς τῆς ἐποχῆς εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκον ἦτο δυνατός, οὐχὶ ὅμως καὶ αἱ χρονικαὶ ὑποδιαίρέσεις τὰς ὁποίας ἀντεπροσώπευον. Γενικῶς τὰ νεώτερα τῶν ὀστράκων δύνανται νὰ τεθοῦν εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙ ἐποχὴν, ὅπως καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ WACE εὑρεθέντα.

9. Αἱ αὐταὶ ἀπορίαι ἀναφύονται καὶ διὰ τὰ ὅστρακα, τὰ εὑρεθέντα ὑπὸ τὸ κατώφλιον τῆς Πύλης τῶν Λεόντων. Καὶ δι' αὐτὰ λέγεται μόνον ὅτι ἀνάγονται εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙ ἐποχὴν. Ἀξιοσημεῖωτον εἶναι ὅτι ὁ WACE ἐπὶ τῶν ὀστράκων αὐτῶν στηρίζει τὸ συμπέρασμα του τῆς γενικῆς χρονολογίας τῆς Πύλης· λέγει δηλαδὴ ὅτι ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ Πύλη ἀνάγεται εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙ ἐποχὴν ἐν γένει. Ἡ σχετικῶς ἀπόλυτος χρονολογία, καὶ ἡ διδομένη εἰς τὴν ἀρχικὴν ἔκθεσίν του «not long after the beginning of the fourteenth century», ὥς καὶ ἡ παρεχομένη βραδύτερον εἰς τὸ συγγραμμὰ του Mycenae ἦτοι περὶ τὰ 1350-1330 π.Χ., στηρίζεται ἐπὶ τῆς παραβολῆς τῆς Πύλης καὶ τῶν τειχῶν πρὸς τὰ τῆς Τίρυνθος καὶ πρὸς τὸν Θησαυρὸν καὶ οὐχὶ ἐπὶ τῆς μαρτυρίας τῶν ὀστράκων, τὰ ὁποῖα ἀνεκάλυψεν εἰς τὴν τάφρον τῆς Πύλης.

Τὰ εὐρήματα, τὰ ὁποῖα μᾶς δίδουν σχετικὰς πληροφορίας καὶ τὰ ὁποῖα συνωψίσαμεν εἰς τὰς ὑπ' ἀριθμὸν 2, 3, 4, καὶ 5 παραγράφους ἀνάγουν τὸ δυτικὸν Κυκλώπειον τεῖχος καὶ τὴν Πύλην τῶν Λεόντων εἰς ΥΕ ΙΙΒ προχωρημένους χρόνους. Τὸ βόρειον ὅμως Κυκλώπειον τεῖχος δὲν χρονολογεῖται ἀκριβῶς ἀπὸ τὰ ἐξ αὐτοῦ ὅστρακα ὡς περιεγράφησαν καὶ διὰ τοῦτο εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποδείξωμεν ἐκ τῶν πορισμάτων τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1921-1923 ἐὰν εἶναι σύγχρονον ἢ προγενέστερον τῆς Πύλης καὶ τοῦ δυτικοῦ Κυκλωπείου τείχους. Ἀκόμη καὶ ἡ Πύλη τῶν Λεόντων δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χρονολογηθῇ ἀκριβῶς, ὡς θὰ ἔπρεπε, ἐκ τῶν ὀστράκων τῶν εὑρεθέντων πρὸ τοῦ κατωφλίου της καὶ τὰ ὅστρακα ἐκεῖνα οὔτε εἰκονίσθησαν οὔτε περιεγράφησαν.

Θὰ ἦτο ἴσως δυνατόν νὰ ἐξακριβωθῇ ἡ χρονολογία τῶν διαφόρων κτισμάτων τῆς ΥΕ ΙΙΙ ἐποχῆς, ἐὰν ἦτο δυνατὴ ἡ ἐκ νέου μελέτη τῶν ὀστράκων τῶν ἀνακαλυφθέντων τὸ 1921-1923 εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Κυκλωπείων τειχῶν καὶ τῶν Πυλῶν τῆς ἀκροπόλεως. Ὅπως εἶδομεν ὅμως, τὰ ὅστρακα αὐτὰ δὲν ὑπάρχουν πλέον ἀλλ' ἠφανίσθησαν κατὰ τὸ διάστημα τῆς κατοχῆς, ὀλίγιστα σχετικῶς τούτων ἀπεικονίσθησαν καὶ τὰ περισσότερα περιεγράφησαν εἰς γενικὰς γραμμάς. Διὰ τοῦτο ἡ ἐκ νέου μελέτη τῶν τειχῶν καὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν εἰς τὴν ὑστεροελλαδικὴν ΙΙΙ ἐποχὴν, ἐπὶ τῇ βάσει νέου ὕλικου δι' ἀνασκαφῶν ἀποκαλυφθέντος, ἦτο ὄχι μόνον ἐπιθυμητὴ ἀλλὰ καὶ ἐπιβεβλημένη ὑπὸ τῶν πραγμάτων. Τὴν ἐπιτακτικὴν ταύτην ἀνάγκην ἐπλήρωσεν ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία διὰ τῆς ἀποφάσεώς της ὅπως ἐπαναληφθοῦν αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν καὶ διὰ τῆς παροχῆς τῶν πόρων διὰ τὸν σκοπὸν αὐτόν. Εἶμαι εὐγνώμων εἰς τὸ Συμβούλιόν της διότι ἀνετέθη εἰς ἐμὲ μέρος τῆς ἐργασίας καὶ εὐτυχῆς διότι δύναμαι νὰ δηλώσω ὅτι τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐργασίας αὐτῆς

τῶν τελευταίων ἐτῶν 1958 - 1959 ἐδικαίωσαν πλήρως τὴν ἀπόφασιν αὐτὴν τῆς Ἑταιρείας. Εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς μελέτης μου θὰ περιγράψω τὴν ἐργασίαν αὐτὴν καὶ τὰ ἀποτελέσματά της.

Μία ἀκόμη παρατήρησις πρέπει νὰ γίνῃ προτοῦ λήξῃ τὸ πρῶτον καὶ εἰσαγωγικὸν μέρος τῆς μελέτης. Εἰς τὴν ἀνακεφαλαίωσιν τῶν χρονολογικῶν συμπερασμάτων τῶν σχετικῶν πρὸς τὰ τεῖχη, τὰς Πύλας καὶ τὸν Θησαυρὸν τοῦ Ἀτρείως, ἔθεσα τὰ κτίσματα εἰς προχωρημένους χρόνους τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου, χωρὶς καὶ νὰ ὁρίσω ἀπολύτως τοὺς χρόνους αὐτούς.

Τοῦτο δὲ διότι τὰ χρονικὰ ὅρια τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου ἐξακολουθοῦν νὰ ἀμφισβητοῦνται¹. Πρὸ ἐτῶν ὁ FURUMARK ἐδίδαξεν ὅτι ἡ ΥΕ ΙΙΒ ἐποχὴ ἀρχίζει τὸ 1300 καὶ λήγει τὸ 1230 π.Χ. Τὸν χρονικὸν αὐτὸν ὁρισμὸν τῆς περιόδου, τοῦλάχιστον τῆς ἀρχῆς τῆς περιόδου, ἐδέχθησαν πάντες οἱ ἐρευνηταί. Ὁ WACE π.χ. εἰς τὸ σύγγραμμά του *Mycenae* σ. 133, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ἔθεσε τὴν ἀρχὴν τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου εἰς τὸ 1300 π.Χ. καὶ ὁ BLEGEN εἰς τὸν τρίτον τόμον τοῦ περὶ Τροίας μνημειώδους ἔργου του, τὸν ἐκδοθέντα τὸ 1953, ἐδίδαξεν ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς περιόδου πρέπει νὰ τεθῇ περὶ τὸ 1300 π.Χ. Τελευταίως ὁ WACE προσεπάθησε νὰ μεταθέσῃ τὰ χρονικὰ ὅρια τῆς περιόδου καὶ ἔθεσε τὴν ἀρχὴν τῆς περὶ τὸ 1340 π.Χ. Ἀκόμη καὶ διὰ τὸ τέλος τῆς περιόδου ὑφίσταται διαφορὰ γνώμων. Ὁ FURUMARK ἐπρότεινε τὸ 1230, ὁ WACE τὸ 1210, ὁ DANIEL τὸ 1180 π.Χ. Ἐγὼ νομίζω ὅτι ἡ ΥΕ ΙΙΒ περίοδος περιλαμβάνει τὰ ἔτη ἀπὸ τοῦ 1300 μέχρι τοῦ 1200 ἢ καὶ 1190 π.Χ. Πλήρης λοιπὸν ἀβεβαιότης ἐπικρατεῖ ἀκόμη διὰ τὸ χρονολογικὸν ζήτημα καὶ διὰ τοῦτο ἐνόμισα ὅτι θὰ ἦτο προτιμότερον ἐπὶ τοῦ παρόντος νὰ θέσω τὰ μυκηναϊκὰ κτίσματα εἰς τὴν περίοδον, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν χωρὶς καὶ νὰ ἐπιμείνω ἢ νὰ ὁρίσω τὴν ἀπόλυτον χρονολογίαν των. Πιστεύω ὅτι τὸ χρονολογικὸν αὐτὸ πρόβλημα, τὸ τόσον συναφὲς πρὸς τὸν ὁριστικὸν καθορισμὸν τῆς ἐξελίξεως τῆς ΥΕ ΙΙΙ ἀγγειογραφίας, θὰ πλησιάσῃ πρὸς τὴν λύσιν του μόνον ὅταν ἀνακαλυφθῇ καὶ ἀνασκαφῇ ἐπιστημονικῶς ἀδιατάρακτος ἔκτασις περιλαμβάνουσα σχετικῶς παχὺ στρῶμα ἐπιχώσεως τῶν ΥΕ ΙΙΙ περιόδων. Τοῦτο ἀποτελεῖ καὶ ἕτερον ἀντικειμενικὸν σκοπὸν τῶν ἐν Μυκῆναις ἀνασκαφῶν τῆς Ἑταιρείας καὶ σκοπὸν τῶν ἰδικῶν μου ἐρευνῶν. Ἄς ἐλπίσωμεν ὅτι τὸ προσεχὲς μέλλον καὶ αἱ Μυκῆναι ἐπιφυλάσσουν συνέχειαν ἀγαθῶν ἀποτελεσμάτων, τὴν ἀρχὴν τῶν ὁποίων μᾶς ἐδώρισεν ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Κύκλου Β.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

¹ Διὰ τὸ χρονολογικὸν τοῦτο πρόβλημα ὄρα τὴν μελέτην μου: «Οἱ χρόνοι τῆς ἀλώσεως τῆς Τροίας καὶ τῆς καθόδου τῶν Ἡρακλειδῶν» εἰς τὴν Ἑπετηρίδα τῆς Φι-

λοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν, 1959-1960, σ. 444-447.